
УКРАЇНСЬКА
ІСТОРИОГРАФІЯ
ІХ – ХІХ ст.

Навчальний посібник

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ІХ – ХІХ ст.

Навчальний посібник

Укладач – доцентка кафедри історичних

дисциплін МДУ Ю. Коробка

Маріуполь
Видавничий відділ МДУ
2020

УДК: 930.1(100)(075.8)

ББК: 63.1(0)я73

Рекомендовано вченою радою історичного факультету
Маріупольського державного університету (протокол №4
від 18.11.2020)

Рецензенти: ГУРЖІЙ О.І., доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу історії України
середніх віків та раннього нового часу Інституту історії
України НАН України;
САЛЬНІКОВА Н.В, кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Донецького юридичного інститут МВС України.

**Українська історіографія IX – XIX ст. Навчальний
У-90 посібник / Укл. Ю. Коробка. Маріуполь: Видавничий
відділ МДУ, 2020. 162 с.**

Навчальний посібник «Українська історіографія IX – XIX ст.» містить відомості про основні етапи розвитку історичних знань й становлення історичної науки в Україні, вплив західноєвропейських історіографічних концепцій. У навчальному виданні пропонується інформаційний матеріал, термінологічний словник, проблематика есе та дидактичні завдання, а також тести. Сформульовані методичні поради з ефективної організації самостійної роботи у процесі підготовки до семінарських занять та рекомендації стосовно аналізу історіографічних джерел. Посібник підготовлений на основі робочої програми навчальної дисципліни за вибором «Українська історіографія IX – XIX ст.», що викладається здобувачам вищої освіти IV курсу ОС «Бакалавр» ОП «Історія» та «Середня освіта. Історія» Маріупольського державного університету.

Навчальний посібник призначений для студентів вищих навчальних закладів історичних спеціальностей, а так ж для всіх, хто цікавиться історією та історіографією.

УДК: 930.1(100)(075.8)

ББК: 63.1(0)я73

© Ю. Коробка, 2020

© Маріупольський державний
університет, 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	6
ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ОПРАЦЮВАННЯ ТА ВИКОНАННЯ ЗДОБУВАЧАМИ ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ.....	9
ТЕМА 1. ВСТУП ДО КУРСУ «УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ІХ – ХІХ ст.»	12
1.1. Поняття «українська історіографія». Історія формування дисциплінарного образу.....	13
1.2. Предмет та завдання навчальної дисципліни.....	19
1.3. Періодизація української історіографії.....	20
Основні терміни і поняття.....	24
Питання та завдання для самоконтролю	25
Рекомендовані джерела та література	26
ТЕМА 2. ЛІТОПИСНИЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ (ХІ – ХVІ ст.).....	28
2.1. Літописання в Україні як жанр історичної оповіді.....	29
2.2. Історичні погляди мислителів періоду Русі-України... ..	32
2.3. Галицько-Волинський літопис – видатна пам’ятка давньоруської історіографії.....	44
2.4. Літописання в ХІV – ХVІ ст.	46
Основні терміни і поняття	49
Питання для самоконтролю	50
Завдання для самостійної роботи	51
Рекомендовані джерела та література	54
ТЕМА 3. ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ В УКРАЇНІ ХVІ – ХVІІ ст.	55
3.1. Вплив ідей Відродження та Реформації на розвиток історичної думки ХVІ – на початку ХVІІ ст. Апеляція до історії в полемічній літературі.....	56
3.2. Монастирські літописи ХVІІ ст. (Густинський, Межигірський).....	58
3.3. Компілятивна література другої половини ХVІІ ст. “Хроніка” Феодосія Софоновича та “Синопис”.....	61
Питання для самоконтролю	63
Завдання для самостійної роботи	63
Рекомендовані джерела та література	64

ТЕМА 4. КОЗАЦЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ НАПРИКІНЦІ XVI – СЕРЕДИНИ XVIII ст.	66
4.1. Загальна характеристика козацького літописання.....	67
4.2. Літописи Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка.....	69
Питання для самоконтролю	75
Завдання для самостійної роботи	75
Рекомендовані джерела та література	76
ТЕМА 5. ПОЧАТОК НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	77
5.1. Наукові здобутки німецьких вчених – збирачів та публікаторів історичних джерел.....	78
5.2. Українське історичне письменство 30 – 90 рр. XVIII ст. – перші спроби документалізації української історії.....	84
Питання для самоконтролю	93
Завдання для самостійної роботи	93
Рекомендовані джерела та література	94
ТЕМА 6. «ІСТОРІЯ РУСІВ» – ВИЗНАЧНА ПАМ’ЯТКА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ	96
6.1. Загальна характеристика праці. Джерельна база твору..	97
6.2. Проблема часу написання та авторства.....	99
6.3. Зміст та значення «Історії Русів».....	100
Питання для самоконтролю	103
Завдання для самостійної роботи	103
Рекомендовані джерела та література	104
ТЕМА 7. УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.	106
7.1. Становлення професійного історіописання в умовах українського національного відродження.....	107
7.2. Археографічні видання, університетські центри української історичної науки.....	116
7.3. Діяльність історичних товариств.....	120
Основні терміни і поняття	123
Питання для самоконтролю	124
Завдання для самостійної роботи	125
Рекомендовані джерела та література	125

ТЕМА 8. НАУКОВА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.	128
8.1. Історіографічна ситуація в Україні другої половини ХІХ ст.	129
8.2. Київська археографічна комісія та її вплив на становлення наукової школи документалістів. В. Антонович.....	131
8.3. Київська історична школа.....	134
8.4. Архівознавчі дослідження О. Єфименко.....	136
Питання для самоконтролю	141
Завдання для самостійної роботи	141
Рекомендовані джерела та література	142
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ	146
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ	154
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	156
ДОДАТКИ.....	158

ПЕРЕДМОВА

Навчальний посібник «Українська історіографія IX – XIX ст.» укладений з метою формування самостійного погляду студента на історіографічний процес, що відбувався на теренах України, виробленні творчого підходу у викладанні історії, професійної майстерності майбутнього дослідника та вчителя. Вивчення української історіографії дозволяє розширити кругозір студентів, допомогти слідкувати за рівнем її розвитку, визначати ступінь вивченості тих чи інших проблем.

Мета цього видання полягає у наданні *здобувачам* методичної та інформаційної допомоги при підготовці до семінарських занять *та самостійної роботи*. Тут можна знайти тему, план *та мету опанування періоду української історіографії*, рекомендовані джерела та літературу. В основній частині кожної теми зосереджено необхідний обсяг фактичного матеріалу (тлумачення основних історіографічних напрямів і течій та погляди їх представників, біографічні довідки про істориків, які зробили помітний внесок у розвиток історичної думки, роз'яснення термінів). Імена найвідоміших істориків, найважливіші терміни й поняття виділені жирним шрифтом або курсивом. Наприкінці кожної теми вміщені завдання, які допоможуть з'ясувати, наскільки засвоєно опрацьований матеріал, а також тематика рефератів. Зазначені завдання потребують аналізу та систематизації історіографічних джерел, фактів та явищ, пояснення причин та взаємозв'язків історіографічних процесів та ситуацій.

Завдяки навчально-методичному матеріалу посібника студенти набувають здатність:

- більш чітко й усвідомлено проявляти мотивацію й цілеспрямованість у здобутті знань;
- виховувати в собі самоорганізованість, самоконтроль та інші особистісні якості;
- заповнювати «інформаційний вакуум» необхідними науковими знаннями;
- позбавитися від так званого “явища вторинної неграмотності”, зокрема, невміння осмислено читати, аналізувати отриману інформацію, робити власні висновки;
- формувати мовну компетентність;
- працювати з історіографічними джерелами, збагатити свою скарбничку професійних вмінь здатністю правильно оформлювати методологічний і технічний інструментарій наукових досліджень;

-
-
- набувати навичок для майбутньої професійної діяльності.

Завдання, які стоять перед студентством при вивченні дисципліни:

- ознайомлення з загальними проблемами української історіографії, її періодизацією;
- з'ясування, коли і як зародилася українська історична думка, де її витoki, які основні етапи у своєму розвитку вона пройшла від IX до XIX ст.;
- встановлення, хто із представників українства зробив найбільш помітний внесок у розвиток історичних знань, появу нових концепцій, вплив західноєвропейської історіографії;
- засвоєння характеру впливу історичної науки на розвиток суспільної свідомості, а також зовнішніх чинників історіографічної ситуації на розвиток та нагромадження історичних знань;
- вивчення змін у проблематиці історичних досліджень, збагаченні джерельної бази і методах досліджень;
- удосконалення навичок аналізу історіографічних джерел;
- поліпшення вмінь добору аргументів на обґрунтування своїх висновків під час співбесіди;
- приділити належну увагу трактуванню історичних концепцій з позицій принципів історизму, об'єктивності, всебічності, логічності;
- розвивати вміння критично аналізувати отриману з різних джерел інформацію, самостійно трактувати її, дотримуючись вищеназваних наукових принципів;
- формування історичної культури як частини наукового світогляду і загальної культури студента;
- удосконалювати навички та вміння студентів необхідних для написання кваліфікаційних робіт.

Перелік та опис компетенцій, що формуються у здобувачів у межах вивчення курсу «Українська історіографія IX – XIX ст.».

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен **знати**:

- понятійно-термінологічний апарат історіографії;
- головні чинники у зміні парадигм пострадянської історіографії;
- основні напрямки та закономірності розвитку історичної науки в Україні, еволюцію її методологічних напрямків;
- теоретико-методологічні проблеми та історіософські погляди провідних вчених;

-
-
- стан української історіографії як наукової проблеми;
  - видатних істориків-науковців, що вивчають історію України, їхній творчий доробок та теоретико-методологічні та конкретно-історичні погляди;
  - проблематику українського історіописання;
  - сучасні наукові концепції щодо формування та розвитку українського етносу та історії Русі-України;
  - розуміти історію історичної думки та науки в цілому.

Вивчивши курс студент повинен *вміти*:

- формулювати задачу, для її вирішення та досягнення обґрунтованого висновку використовувати потрібну інформацію та методологію;
- аналізувати історичні та історіографічні джерела;
- орієнтуватися в основних проблемах української історіографії та методологічних напрямках історіописання;
- розбиратися в програмовому змісті кожної теми;
- формулювати закономірності нагромадження історичних знань;
- аргументувати наукову позицію;
- застосовувати знання, отримані при вивченні дисципліни, для написання історіографічних оглядів у дослідницьких роботах;
- аналізувати діяльність провідних українських вчених й представників світової історичної думки;
- визначати та вдосконалювати важливу дослідницьку задачу, для її вирішення збирати необхідну інформацію та формулювати висновки, які можна захищати в науковому контексті;
- вміти працювати в групі продуктивно, відігравати провідну роль в окремих випадках;
- презентувати написані тексти та робити презентації із вивченого питання;
- використовувати ІКТ-ресурси науковим чином, із врахуванням високих стандартів аналізу історичних сайтів;
- виконувати індивідуальне науково-дослідне завдання.

Для укладання фактичного матеріалу навчального посібника були використані статті з енциклопедії історії України (Інститут історії України НАН України), опубліковані курси лекцій В. Коцура, А. Коцура «Історіографія історії України: Курс лекцій» (Чернівці, 1999), Я. Калакури «Українська історіографія: Курс лекцій» (Київ, 2012) та ін. У кожній темі вказано застосовані навчальні, енциклопедичні та наукові видання, міститься їх бібліографічний опис.

ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ОПРАЦЮВАННЯ ТА ВИКОНАННЯ ЗДОБУВАЧАМИ ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Формування у студентів навичок і умінь самостійної роботи є сьогодні одним з найбільш перспективних шляхів підвищення якості вищої освіти, підготовки випускника готового до постійного фахового зростання, соціальної та професійної мобільності. Збільшення частки самостійної роботи, в свою чергу, вимагає оптимізації методів навчання, модернізації навчально-методичної літератури і, одночасно, розробки нових дидактичних підходів, орієнтованих на підвищення ефективності самостійного освоєння навчального матеріалу.

Основою вивчення дисципліни є *робота над історіографічними джерелами*. Для освоєння курсу недостатньо ознайомлення з еволюцією історичної думки, концепціями істориків, результатами їх досліджень за навчальними посібниками та літературою. Такий підхід без звернення до історіографічних джерел може швидше дати зворотній ефект, ілюзію знання. Тільки безпосередня робота із історіографічним джерелом може долучити студента до розуміння процесів розвитку історичної науки того часу, коли була створена дослідницька праця.

По відношенню до окремих видів історичних творів широко вживається поняття «жанр». Воно синонімічне поняттю «вид». Вважається, проте, що вживання терміна «жанр» по відношенню до історичних творів більш доречно, бо точніше висловлює специфіку цього виду історіографічних джерел як тексту. Вперше поняття «жанр» стало застосовуватися у Франції XVI ст. по відношенню до літературних творів, а, отже, й історичних праць, оскільки історія ще не відмежувалася від літератури. У XVIII – початку XIX ст. історія перетворюється на самостійну галузь знання, і поняття «жанр» продовжує широко вживатися по відношенню як літературним, так і історичним творам.

Жанри історичних творів (і ті, що зникли, і ті, що нині вживаються) різноманітні. Перелічимо тільки деякі з них: аннали, хроніки, середньовічні «історія», хронографи, біографії, автобіографії, трактати, монографії, дисертації, наукові статті, рецензії, історичні есе, історичні нариси, підручники тощо. При виділенні окремих жанрів використовується низка критеріїв, що носять сталий характер. Ці ознаки виступають у вигляді якоїсь суми прийомів праці історика, орієнтованих на певну аудиторію. Жанри різняться, по-перше, за обсягом (розміром) тексту. Наприклад, ця відмінність виступає як одна з головних між монографією та науковою статтею. По-друге, за композицією та структурою тексту. Як приклад можна привести

відмінності за цими критеріями між трактатом і хронікою. По-третє, за особливостями стилістики, ступенем присутності в оповіданні особистісного начала. Порівняємо в цьому випадку відмінності наукової статті, підручника та історичного есе. Виходячи з перелічених критеріїв, можна дати таке визначення поняттю «жанр» – різновид історичного твору, що має характерні особливості в композиції та структурі тексту, обсязі охоплення матеріалу, стилістичних ознаках.

У своєму розвитку жанр історичного твору проходить складні шляхи становлення, трансформації, постає в ряді модифікацій, виявляє високу ступінь пристосованості до нових умов. Причини виникнення жанрів та їх модифікації різні. По-перше, багато що визначається соціальними потребами, що виникають на певному щаблі суспільного розвитку. У різних народів приблизно на однаковій стадії розвитку з'являються близькі жанри (аннали, хроніки, мемуари, монографії тощо). Всесвітні хроніки могли з'явитися лише як результат поширення християнства. Історії національних держав виникають тільки із появою націй, становленням раннього абсолютизму. Поява дисертації стало результатом пошуку форм встановлення компетентності вчених.

По-друге, зміни в ментальності тягнуть за собою і трансформацію жанрів. Як приклад можна розглянути еволюцію жанрів на ранньому етапі нового часу, коли відбулися значні зміни в жанровій структурі комплексу історичних творів. Відходять на другий план хроніки, життя святих. Бурхливо розквітає мемуаристика, історична публіцистика, біографія і автобіографія. Головною причиною цих змін є індивідуалізація людини при переході від середніх віків до нового часу. Прагнення залишити мемуари могло з'явитися лише у людини, яка усвідомлює свою відокремленість від навколишнього соціуму та розуміє цінність свого індивідуального історичного досвіду, й усвідомлює своє місце в еволюційному цілому.

По-третє, еволюція окремих жанрів може бути пояснена логікою їх саморозвитку, а в більш широкому плані, і розвитком історичної науки в цілому. Як приклад можна привести еволюцію монографії. Цей жанр з'явився ще в античності. Зникнувши у середньовіччі, він відроджується в новий час. У XVII – XVIII ст. поступово з'являється довідково-науковий апарат, правила цитування. У кінці XVIII – першої половини XIX ст. монографія вбирає досягнення історичної критики, отримує стійку структуру, правила обов'язкового використання джерел, включення історіографічного огляду. До середини XIX ст. відбувається становлення сучасного типу монографій, що пройшов довгий шлях від античності, але зберіг ознаки жанру: фундаментальність дослідження, охоплення всіх сторін проблеми. Логікою розвитку історичної науки можна пояснити і появу

спеціальних галузевих енциклопедій і довідників, бібліографічних праць з історії.

По-четверте, серйозний вплив на трансформацію жанрів мали зміни в засобах передачі знань, переломні моменти у розвитку комунікацій. Поява друкарства сприяла зникненню анналів і хронік, створила умови для перетворення в масові жанри мемуарів, памфлетів. Становлення періодичного друку, виникнення журналів (спочатку суспільно-політичних і науково-літературних, а потім і історичних) привело до появи жанрів наукової статті, рецензії.

Жанри далеко не завжди представлені в чистому вигляді, між ними відбуваються процеси взаємодії і взаємовпливу. Наприклад, у мемуарах простежуються ознаки наукового дослідження, містяться листи, документи. Наукова біографія ХХ ст. набула характерних рис монографії, іноді їх важко розрізнити.

Робота над історіографічними джерелами відбувається при підготовці до захисту тем самостійної роботи. При цьому слід взяти до уваги, що завдання полягає не в простому запам'ятовуванні студентом прізвищ, назв історіографічних пам'яток, шкіл та подій, але в формування вмінь і навичок самостійного аналізу. Невелика самостійна робота (наприклад, грамотно складена біобібліографічна довідка про історика або ретельно проведений аналіз фрагменту праці історика) часто приносять більше користі, ніж чисто репродуктивне відтворення великих обсягів інформації, запозичених із навчального посібника або лекції викладача. Зрозуміло, такий підхід вимагає індивідуалізації завдань. Рекомендації до аналізу історіографічного джерела див. у додатках. *Опрацювання історіографічних джерел є обов'язковим для отримання оцінки «добре» і «відмінно».*

Кожна тема має матеріал, який студенти зобов'язані законспектувати, твердо засвоїти та підготуватися до співбесіди. Методичний компонент передбачає завдання з опрацювання джерел та літератури, сформульовані до кожної теми. Ступінь складності розрахована на студентів IV курсу, які вже мають досвід роботи з монографічної літературою, володіють елементарними навичками історіографічного аналізу. Вони повинні допомогти освоєнню теоретичного курсу, привернути увагу до концепції автора, її ключових понять. Часто завдання пропонується виконати за певним планом, що сприяє системному засвоєнню матеріалу. Деякі завдання носять творчий і навчально-дослідницький характер (наприклад, коли при підготовці до семінару пропонується виконати самостійний історіографічний аналіз тексту, співвіднести його із попередніми творами).

ТЕМА 1. ВСТУП ДО КУРСУ «УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ІХ – ХІХ СТ.»

- 1.1. Поняття «українська історіографія». Історія формування дисциплінарного образу.
- 1.2. Предмет та завдання навчальної дисципліни.
- 1.3. Періодизація української історіографії.

***Мета.** З'ясувати визначення терміну «українська історіографія», предмет та завдання навчальної дисципліни, встановити хронологічні межі курсу, охарактеризувати періоди української історіографії.*

**Для укладання теоретичного контенту теми
було використано навчальну та наукову літературу:**

1. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2012. С. 9 – 11, 16 – 17, 20, 33, 36 – 39.
2. Тарасенко О.О. Представники народницького напрямку Микола Костомаров та Іван Лашнюков (школа істориків університету Св. Володимира) // Scientific Journal «ScienceRise». 2015. №11/1(16). С. 64, 66. URL: <https://www.readcube.com/articles/10.15587%2F2313-8416.2015.53749>
3. Томазов В.В. Просопографія // Енциклопедія історії України. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Prosopohrafiia>
4. Ясь О.В. Історіографія, як термін, поняття та дисципліна // Енциклопедія історії України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Istorijgrafija_termin

1.1. Поняття «українська історіографія». Історія формування дисциплінарного образу.

Термін «історіографія» має давньогрецьке походження (історія – розповідь про минуле, графо – писати). Він з'явився набагато раніше за виникнення цієї наукової дисципліни і пройшов досить довгу еволюцію. До другої половини XIX ст. історіографією називали саму історичну науку, а істориків – історіографами. Поступово ця категорія набуває сучасного значення.

Три основні визначення поняття «Історіографія»:

- 1) спеціальна галузь історичної науки, що вивчає її історію, процес нагромадження і розвитку історичних знань (*загальна*);
- 2) сукупність досліджень, наукової літератури, присвячених певній добі, періоду, проблемі, події, регіону чи країні (*предметна*);
- 3) науковий аналіз повноти і достовірності дослідження в історичній науці тієї чи іншої проблеми, теми, події, певного періоду конкретної доби (*проблемна*).

В Україні термін «історіографія» в його сучасному тлумачення дістав поширення в другій половині XIX ст., спочатку в Галичині, а пізніше – на Наддніпрянщині. Імператорський університет Св. Володимира був одним із піонерів серед російських університетів щодо викладання історіографії. Таким прикладом було видання праці «Очерки русской историографии» професором університету І. Лашнюковим (Київ, 1874 р.). Вона стала підсумком п'ятнадцятирічної праці вченого. У нарисах було узагальнено розвиток історичних знань, відтворено процес їх накопичення. На час написання нарисів узагальнюючих історіографічних творів ще не існувало.

Іван Лашнюков звернувся до проблеми періодизації історії російської історичної науки, осмислив розвиток науки як єдиний процес, намітив головні віхи, через які він пройшов. І в цьому вчений був новатором. Намагання створити періодизацію історіографії сприяло поступовому перетворенню цієї дисципліни із простого накопичення окремих фактів, біографій, бібліографічних відомостей у самостійну галузь знання.

У періодизації вченого був помітний вплив загальноісторичної концепції Миколи Костомарова, із критерієм двох основ: 1) громади і федерації; 2) централізації і монархії. Учений порівнював історичні твори різних періодів, конкретно розглядав кожний, відзначав нові, своєрідні, притаманні лише даному періоду риси, а також поставив питання про національний характер історіографії.

Аналізуючи історичні твори минулого І. Лашнюков оцінював їх із точки зору достовірності зображення історії народу, відзначав літописців XI – XII ст., які, на його думку, змогли «скласти доволі повну, зв'язану і дивовижно правдиву історію народу». У Київському та Галицько-Волинському літописах увагу історика привернули «не

стільки міжкнязівські відносини, скільки становище народу, відношення його до влади і землі».

Вчений підсумував завдання історичної науки та історика: *«Виявлення основ, законів, що визначають хід життя народів – завдання загальнолюдської історичної науки (філософії історії). Зображення же певного народу в усій його різноманітності – справа народного історика».*

Велику увагу історіографічним дискурсам приділяли університетські професори – М. Максимович, М. Костомаров, В. Іконников, В. Антонович. Зокрема, В. Іконникову належить ґрунтовна праця «Опыт русской историографии» у двох томах. У ній висвітлювався також розвиток знань про Україну, яку офіційно називали Південно-Західна Русь. В. Антонович аналізував історіографію литовської доби української історії та української культури.

В Україні процес інституціоналізації історіографії як дисципліни тривав упродовж XIX – початку XX ст. в інтелектуальних просторах та соціокультурних середовищах Російської імперії та Австрійської імперії (з 1867 – Австро-Угорщина). Протягом цього часу критично-науковий аналіз стану розробки певної проблеми, огляд історичної літератури став неодмінним атрибутом наукових студій. Цей процес відображав загальні тенденції формування історіографії в Російській імперії.

В другій половині XIX – початок XX ст. історіографічні курси викладалися в Київському, Харківському та Новоросійському (Одеса) університетах, Ніжинському ліцеї кн. Безбородька (з 1875 – Історико-філологічний інститут кн. Безбородька в Ніжині) та ін. навчальних закладах Наддніпрянської України.

Наприкінці XIX ст. у наукових студіях українських учених впроваджуються поняття «малоруська історіографія», «історія малоруської історіографії», «історіографія малоруської історії», «історія літератури малоруської історії» та ін. У змістовному сенсі вони переважно означали розробку історії Малоросії в історичній літературі (М. Василенко, О. Лазаревський та ін.), яка розглядалася часто-густо в межах власне російської історичної науки.

Водночас наприкінці XIX – початок XX ст. поширюються терміни «українська історіографія», «українсько-руська історіографія», «руська історіографія», «історія питання», «історична українська ідеологія», «література питання», «історія науки історії» та низка ін.

І. Джиджора, М. Грушевський та О. Грушевський вживали поняття «українська історіографія» для означення всієї наявної на той час літератури з історії України-Руси. У 1914 р. М. Грушевський оприлюднив дискурс про розвиток українських досліджень у XIX ст.,

---

яким відкривалось двотомне енциклопедичне видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем».

Він розглядав генезу української історичної думки як ідейне ядро розвитку українознавства, а літературу козацької доби – як вихідний пункт української історіографії. Весь подальший розвиток історичних досліджень учений аналізував у контексті суспільно-політичної думки та громадсько-політичних рухів на півдні України та підросійських землях українців. У 1914 р. О. Грушевський виступив у часописі «Україна» зі статтею, в якій безпосередньо аналізував витoki нової української історіографії. Водночас він розглядав історіографію як складову частину історичної науки та українознавства.

Кардинальні зміни сталися після доби української революції 1917 – 1921 рр. Відтоді термін «українська історіографія» стає домінуючим у працях вітчизняних істориків. Істотно розширюється й спектр його змістового наповнення: процес розвитку української історичної праці та національно-історичної думки (Д. Дорошенко); історія української думки, історія самосвідомості народу, українське самопізнання (М. Грушевський); виклад фактичного змісту науки та теорій історичного процесу у зв'язку із схемою минувшини українського народу з хронологічного, географічного та етнографічного боків (Д. Багалій); розкриття класового характеру літератури й науки історії взагалі (Д. Багалій); ідеологія, концепції та погляди їхніх авторів на минуле України (І. Кривецький) та ін.

З'являються популярні (В. Біднов та ін.) і систематичні нариси (Д. Багалій, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич) з української історіографії. Мали місце й спроби наукової організації студій з української історіографії. Зокрема, в середині 1920-х рр. за ініціативою М. Грушевського при ВУАН (нині Національна академія наук України) була створена Комісія для дослідів нової української історіографії. Втім, обнадійливі передумови для організаційного оформлення української історіографії як дисципліни були раптово обірвані на теренах УСРР репресіями на початку 1930-х рр.

У 1929 р. київський історик Й. Гермайзе підсумував розвиток української історичної науки за період з 1919 р., і це була одна з останніх радянських наукових розвідок міжвоєнного періоду, в якій фігурувало поняття «українська історіографія».

Воно продовжувало застосовуватись лише у працях, що виходили у Львові (до 1939 р.) та в українській діаспорі. Тільки в часи хрущовської «відлиги» стараннями М. Марченка на короткий час термін «українська історіографія» відновився, хоча й застосовувався з властивим для радянської науки ідеологічним трактуванням.

Водночас на еміграції було започатковано викладання навчальних курсів з української історіографії у вищих школах. За ініціативою

Д. Дорошенка вони читалися в Українському вільному університеті та Українському науковому інституті в Берліні.

Л. Винар підкреслював внесок Д. Дорошенка у становлення української історіографії як окремої історичної дисципліни, в обґрунтуванні періодизації і державницької орієнтації української національної історіографії.

Після закінчення Другої світової війни на теренах, де мешкала українська повоєнна еміграція та діаспора, публікується низка історіографічних студій (Л. Винар, С. Горак, О. Домбровський, Д. Дорошенко, Б. Крупницький, Т. Мацьків, О. Оглоблин, Я. Пеленський, В. Петров, Н. Полонська-Василенко, М. Чубатий та ін.).

У цих працях залишалася домінуючою національно-державницька традиція висвітлення української історичної думки, що сформувалася протягом 1920 – 1930-х рр. Однак, у другій половині 1940 – на початку 1960-х рр. відбувалися дискусії щодо необхідності написання історіографічних праць на рівні вимог західного академічного середовища. Порушувалися також питання стосовно вироблення методологічних та теоретичних засад для відтворення історії української історіографії (Л.-Р. Білас, Б. Крупницький, І. Лисяк-Рудницький та ін.). Зокрема, українська історична наука розглядалася в контексті послідовної зміни генерацій істориків (О. Оглоблин, М. Чубатий та ін.). Побутували й термінологічні проблеми щодо власної самоідентифікації: «українська вільна історіографія», «українська незалежна історіографія», «українська західна історіографія», «українська еміграційна історична наука» та ін.

Щодо визначення статусу національної історіографії пропонувалися різні підходи. Одні вчені вважали її спеціальною історичною дисципліною з досить обмеженою предметною областю, інші – обстоювали думку про її більш широке функціональне призначення. Зокрема, до проблемного поля історіографії включали: організаційні форми науково-історичної діяльності; характеристику окремих істориків та наукових шкіл; дослідження «духу часу» та обставин наукової праці вчених; роль періодичних видань; вплив історіографічних напрямів і концепцій; розвиток української історичної думки (Л. Винар та ін.).

На еміграції та в діаспорі українська історіографія існувала в умовах іноетнічного середовища на засадах збереження національних традицій, їхньої адаптації до інтелектуальних та соціокультурних вимог євроатлантичної цивілізації. Її відірваність від основної частини національної джерельної бази та архівної україніки, тривала конфронтація з радянською та російською еміграційною наукою, пристосування до західного наукового оточення, перманентна організаційна криза, надмірна політизація емігрантського життя та

низка ін. чинників істотно позначилися на розвиткові української історіографії. У цілому еміграційні обставини життя відсували питання дисциплінарного статусу історіографії на другий план.

З появою в 1970-х рр. англomовної генерації істориків у діаспорі, які народилися та здобули освіту поза межами України, ситуація кардинально не змінилася. Ряд учених порушували історіографічну проблематику у своїх студіях. Утім, вони майже не розробляли питання дисциплінарного становлення історіографії.

Протягом 1930 – 1950-х рр. дисциплінарне оформлення історіографії в УСРР/УРСР майже завмерло. З наукового обігу зник і сам термін «українська історіографія». Його замінили дефініції «історіографія історії Української РСР» та «історіографія історії України».

Впродовж 1960 – 1980-х рр. формування дисциплінарного статусу історіографії в Україні відбувалося в межах офіційної радянської доктрини. Українська історіографія штучно вмонтовувалася в загальноросійську схему історії історичної думки. Зокрема, канонічними стали тези про класову спрямованість історичної думки, єдність духовного та соціально-політичного життя Росії й України.

Водночас у радянській науці відбувалися важливі інституціональні зміни: впровадження історіографії в університетські та вузівські курси викладання, введення відповідної спеціалізації в наукову номенклатуру, створення фахових координаційних структур та ін. З'являється дидактична література та низка концептуальних праць з історіографії. Значно розширюється діапазон проблем з обсягу дисциплінарних вимірів історіографії, які активно обговорюються в радянській науковій періодиці.

В умовах лібералізації радянського режиму наприкінці 1950 – 1960-х рр. до наукового обігу знову вводиться термін «українська історіографія» (М. Марченко). Активізуються дослідження з української історіографії. Зокрема, засновується спеціалізований збірник «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (1968 – 1973; з 1997 – «Історіографічні дослідження в Україні»). Створюються профільні кафедри в Харківському та Дніпропетровському університетах. Складається й коло авторів, які розробляють українську історіографічну проблематику (В. Дядиченко, Л. Коваленко, Н. Комаренко, Ф. Лось, М. Марченко, А. Санцевич, В. Сарбей, Ф. Шевченко та ін.).

Низка дослідників вивчає проблематику, пов'язану з російською історіографією, історіографія історії СРСР (В. Астахов, В. Шевцов, І. Шерман та ін.) Однак, на початку 1970-х рр. відбулася кампанія масових чисток у системі АН УРСР, зокрема в Інституті історії (нині Інститут історії України НАН України).

Дослідження з української історіографії були знову призупинені. Вони зазнали ідеологічної нівеляції та були зведені до рівня проблемної історіографії й описових праць. Протягом 1970 – 1980-х рр. українська історіографія існувала в умовах ідеологічного конформізму, інтелектуальної ізоляваності, стагнації та штучної обмеженості джерельної бази.

Пострадянська українська історіографія формувалася під впливом кількох інтелектуальних хвиль. Упродовж 1990-х рр. вона розвивалася переважно під гаслом повернення до національної історіографічної спадщини та її осмислення. Публікувалися класичні студії з української історіографії. (В. Антоновича, Д. Багалія, М. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, І. Лисяк-Рудницького, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко та ін.).

Дискутувалися проблеми реконструкції історії української історичної думки, зокрема спадщини істориків-народників та істориків-державників. Відбувалася критична переоцінка радянської історіографії, введення до наукового обігу студій учених-емігрантів та ін. Встановлювалися творчі контакти з діаспорними вченими, які працювали в царині української історіографії (Л. Винар, С. Величенко та ін.). Водночас було поновлено та засновано кілька фахових неперіодичних видань з історіографії: «Харківський історіографічний збірник» (з 1995), «Історіографічні дослідження в Україні» (з 1997).

Від кінця 1990 – початку 2000-х рр. в українській історіографії дедалі більшої сили набуває нова інтелектуальна хвиля. Вона пов'язана з розробкою методологічних та теоретичних засад, підготовкою дидактичних курсів з національної історіографії, опануванням європейським і світовим досвідом, переорієнтацією на вивчення традиційного проблемного поля історіографії з перспективи інтелектуальної історії та ін. Зокрема, видаються навчальні посібники і підручники Я. Калакури, І. Колесник та ін.

Теоретичні та методологічні проблеми української історіографії розробляються в працях Я. Грицака, Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, І. Колесник, Т. Попової, В. Потульницького, О. Реєнта, С. Стельмаха, Я. Калакури та ін. Засновуються нові фахові видання: «Історія та історіографія в Європі» (з 2003), «Ейдос. Альманах інтелектуальної історії» (з 2005) тощо.

Враховуючи напрацювання українських вчених у науковий та навчальний обіг було введено наступне визначення поняття

 «українська історіографія» – спеціальна наукова історична дисципліна, що вивчає процес становлення історичної думки та розвитку історичних знань в Україні, формування історії як науки, діяльність наукових осередків та центрів історичної науки, внесок визначних українських істориків у її збагачення історичних.

Я. Калакура підкреслював нетотожність понять «українська історіографія» та «історіографія України», оскільки остання досліджує розвиток, повноту і достовірність знань лише з історії України, її окремих періодів або конкретних подій української історії.

Сучасна українська історіографія розвивається під зростаючим впливом студій з інтелектуальної історії, наукознавства, філософії історії, культурології, політології, етнології, соціології, соціальної психології та ін. Така взаємодія розширює предметну область історіографії, збагачує її методологічний інструментарій, сприяє формуванню нового понятійного апарату та поширенню міждисциплінарних підходів. Історіографія має розгалужені міждисциплінарні зв'язки, зокрема, з багатьма спеціальними історичними дисциплінами (архівознавством, археографією, біографістикою, історичною бібліографією, джерелознавством, просопографією (дослідження особи) та ін.).

Кардинально розширилося й проблемне поле сучасної історіографії. Воно включає як саме історичне знання про історію, так і саме історіографічне знання про історичне знання. Нині в типовому плані історіографія поділяється: на проблемно-тематичну історіографію, біоісторіографію (персонологічну історіографію), інституціонально-організаційну історіографію (установи, т-ва, інституції, часописи та ін.), предметну чи інституціонально-структурну історіографію за формальними (дисциплінарно-галузєва структура) та неформальними (напрями, школи, течії, гуртки і т. д.) ознаками, регіональну (обласну, краєзнавчу) історіографію, культурологію історіографії, історію історіографії та ін. Окрім того, з історіографією тісно пов'язане вивчення історії теорії (історіології), методології, методики та техніки історичних досліджень.

1.2. Предмет і завдання української історіографії.

Кожна наука має свій предмет вивчення, яким вона відрізняється від інших наук.

Предметом української історіографії є становлення української історичної думки, нагромадження знань, формування і збагачення української історичної науки протягом IX – XIX ст.

Українська історіографія фіксує і аналізує наступність розвитку знань, появу нових концепцій не лише з історії України, а й внесок українських істориків у дослідження світової історії, історії зарубіжних країн, інших народів. Слід мати на увазі, що предмет історіографічного дослідження пов'язаний, але не співпадає з об'єктом пізнання, а тому дуже важливо враховувати це як у дослідницькій, так і в педагогічній практиці.

Дослідник завжди виступає в ролі суб'єкта пізнання, а все, що він вивчає, є, відповідно, об'єктом дослідження.

Об'єктом української історіографії виступають її творці, а точніше, результати діяльності окремих осіб або їх груп, причетних до розвитку української історичної науки, формування історичної свідомості українського народу. Ці результати наукових пошуків українських істориків зматеріалізовані у вигляді літописів, наукових праць, матеріалів наукових конференцій, періодичних видань.

До об'єктів історіографії відноситься діяльність українських істориків, наукових історичних установ, інститутів, кафедр, наукових товариств і видавництв як у самій Україні, так і за її межами. Йдеться, зокрема, про Наукове товариство імені Шевченка, Товариство Нестора Літописця, Українське історичне товариство, Історичну секцію ВУАН, очолювану М. Грушевським, Інститут історії України НАН України, археографічні комісії, історичні кафедри і факультети університетів; часописи «Київська старовина», «Україна», «Український історичний журнал», «Український історик», «Пам'ять століть», наукові збірники, вісники.

Об'єкти історіографії тісно ув'язані між собою, а їх системне дослідження дозволяє з'ясувати теоретичні, методологічні та організаційні засади розвитку та зміст історичного знання.

Завдання української історіографії як наукової галузі і навчальної дисципліни впливають із предмета дисципліни. В ході вивчення навчальної дисципліни буде вирішено наступні завдання:

- ✓ встановлення періоду, коли відбулося зародження української історичної думки, де її витoki, які основні етапи у своєму розвитку вона пройшла;
- ✓ вивчення видатних представників українства, які зробили найбільш помітний внесок у розвиток історичних знань, появу нових концепцій, збагатив українську історіографію новим розумінням тих чи інших епох, періодів, процесів, подій і явищ власної історії;
- ✓ характеристика наукових осередків, товариств та видавничих інституцій, що сприяли розвитку української історичної науки, в популяризації її надбань в Україні та в світі;
- ✓ визначення провідних наукових шкіл, напрямків, течій, що характеризують розвиток української історичної науки;
- ✓ аналіз проблематики історичних досліджень, як вона змінювалась залежно від того чи іншого періоду історії, як збагачувались джерельна база і методи досліджень.

1.3. Періодизація української історіографії.

До сьогодні проблема періодизації української історіографії залишається предметом численних наукових дискусій. Окремі періоди національної історіографії і донині вивчені недостатньо.

О. Ясь у статті в енциклопедії історії України наводить дев'ять періодів української історіографії:

- 1) літописний (IX – XVI ст.);
- 2) козацько-старшинський або козацького літописання в церковній, політичній та компілятивній формах з елементами провіденціалізму та прагматизму (кінець XVI – середина XVIII ст.);
- 3) історико-антикварний з просвітницькими, раціоналістичними, предромантичними та критичними тенденціями (друга половина XVIII ст.);
- 4) критичний або критично-синтетичний (перша половина XIX ст.);
- 5) романтично-народницький у ностальгійно-патріотичній, героїко-легендарній та мовно-етнографічній формах (1830 – 1860-ті рр.);
- 6) позитивістсько-народницький з використанням різноманітних методологічних підходів (1870-ті рр. – початок XX ст.);
- 7) державницький або національно-визвольних змагань та повоєнного десятиліття (1920-ті рр.) в еміграційному та радянському варіантах;
- 8) біполярного поділу – на українську еміграційну (1930 – 1940-ві рр.) і діаспорну (після 1952 р.) та українську радянську (1930 – 1980-ті рр.) історіографії;
- 9) сучасний (з 1990-х рр. до сьогодні).

Предметом нашого розгляду є 6 вказаних періодів, зосередимося на їх характеристиці.

Перший період української історичної думки пов'язаний із зародженням історичного письменства-літописання, що стає сталою за княжої доби, періоду існування Русі-України, Галицько-Волинської і Литовсько-Руської держав. Мислителі та літописці цієї доби не тільки зафіксували на письмі яскраві сторінки усної історії, а й в хронологічній послідовності виклали найважливіші історичні події, залишили нащадкам своє бачення історичного процесу.

Давньоукраїнські літописці і мислителі були обізнані з античною, зокрема давньогрецькою історичною думкою, а русько-візантійські політичні, культурні та духовні зв'язки сприяли поширенню на теренах України-Руси еллінської історичної традиції. Винятково важливу роль у формуванні суспільної історичної свідомості відіграла релігія, зокрема християнство, яке сповідувало нові духовні цінності та нову візію походження світу, людського життя, поділу історичного процесу на дохристиянські та християнські часи (нову та стару ери).

Формування української народності, її національних ознак супроводжувалося утвердженням української ідентичності, що об'єктивно стимулювало розвиток знань про минуле українців, їх самотність і окремішність. Упродовж XV – XVI ст. на історичну

свідомість українців потужно впливала західноєвропейська культура та історія.

Другий період охоплює козацько-гетьманські часи. Зародження українського козацтва, заснування Запорозької Січі, держави Богдана Хмельницького, Гетьманщини, розвиток шкільництва, братств, колегій, діяльність учених Острозької та Києво-Могилянської академій – усе це помітно вплинуло на розвиток історичних знань, позначилось на формуванні козацької історіографії, сприяло вивченню історії в системі освіти, поширенню історичних знань у суспільстві.

Просвітницька діяльність Львівського, Луцького, Київського та інших братств, друкарень, учених Острозької та Києво-Могилянської академій, діячів церкви сприяла зростанню загальної культури українського народу, створенню навчальної та полемічної літератури, особливо після Берестейської унії (1596).

Твори М. Смотрицького, І. Вишенського, Ю. Рогатинця, Д. Туптала, С. Яворського, Ф. Прокоповича, П. Могила та інших мали не тільки теологічну, а й історичну спрямованість. Історичний зміст стає ознакою нових форм усної творчості, інтермедій, вертепу, народних дум. У козацькі часи дістають поширення такі різновиди фіксації історичних подій, як щоденники, козацьке літописання, мемуаристика.

Вершиною української історичної думки цієї доби стали літописи Самовидця, Г. Граб'янки та С. Величка, в яких з історії логічно виводилася національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького, а її героїка поєднувалася з утвердженням ідеї нескореності українців.

Особливість *третього періоду*, який охоплює другу половину XVIII ст., полягає в тому, що він дав перших професійних істориків і заклав основи української історичної науки.

Праці С. Лукомського, П. Симоновського, В. Рубана, О. Рігельмана, Я. Марковича, літературно-філософські твори Г. Сковороди, І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка тощо сприяли формуванню почуття окремішності українського народу, самобутності його мови, культури, звичаїв, традицій, історії.

Традиції козацького літописання дістали якісно нове відображення в «Історії Русів», рукописні варіанти якої тривалий час утверджували цілісне уявлення про історію українського народу, її тяглість від княжих часів до Гетьманщини. Червоною ниткою через увесь твір проходила ідея про право кожного народу на самостійний державний, культурний та економічний розвиток, про законні підстави русів-українців боротися проти будь-яких іноземних поневолювачів.

Четвертий та п'ятий періоди характеризуються переходом від просвітницької до романтичної історіографії. Спостерігається вплив на

українські історичні знання західноєвропейського історіографічного напрямку – романтизму, що мав в Україні своє власне козацьке коріння.

Романтизм сприяв пробудженню національної свідомості, ставав світоглядною основою українського автономізму, політичного протистояння великодержавницькій ідеології Російської та Австрійської імперій.

З середини ХІХ ст. були закладені національні традиції української історіографії. Університети у Львові, Харкові, Києві, Одесі, а згодом і в Чернівцях, Київська археографічна комісія, Київський архів давніх актів, Товариство Нестора Літописця стали важливими осередками вивчення українських старожитностей, збирання і публікації джерел, написання наукових праць з української історії.

Особливо помітним був внесок в історичну науку праць М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша та ін. Винятково глибокий слід на формування національної історичної свідомості українського народу мала літературно-художня і публіцистична творчість Тараса Шевченка.

Будучи палким прихильником національної ідеї, національного визволення українського народу, він дав своє розуміння української історії у творах «Тарасова ніч», «Гамалія», «Гайдамаки», «Іван Підкова», «Розрита могила», «Великий льох» та ін. Спадщина Т. Шевченка відкинула конформістську модель «малоросійства», що сповідувала ідеологію спільної історії Малої і Великої Русі, пропагувала лояльне ставлення до імперської Росії, і цим заклала фундамент національного бачення української історії.

Шевченкове поєднання ідеї нації з найвищими гуманістичними цінностями стало наріжним каменем майбутніх народницького та національно-державницького напрямів української історіографії.

У шостому періоді остаточно утверджується українська національна історична наука як окрема, тобто за межами російської і польської історіографії. Наукова творчість В. Антоновича та його учнів, діяльність Київської історичної школи документалістів, Наукового товариства імені Шевченка, синтез історії України, здійснений М. Грушевським, його наукова школа істориків у Львові, створення Українського наукового товариства в Києві – усе це завершило процес виокремлення української історіографії як національного феномену, що відіграв важливу роль у формуванні ідентичності українського народу.

Вагомий внесок у збагачення української історичної думки, її європеїзацію зробили М. Драгоманов, Б. Грінченко, І. Франко, Леся Українка, І. Нечуй-Левицький, Д. Донцов та ін., які сприяли прилученню української історіографії до західноєвропейських цінностей.

ОСНОВНІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

Біоісторіографія – персонологічна історіографія.

Історичний факт – «рештки старовини», об'єктивну даність, фрагмент історичної дійсності, який знаходить відображення у відповідних джерелах.

Історіографічне джерело – специфічна група джерел, які містять інформацію про історіографічний процес і водночас постають доробком цього процесу. Історіографічним джерелом можна вважати пам'ятку минулого, яка надає дослідникові інформацію щодо характерних рис та особливостей розвитку історичних знань і історичної науки, тобто щодо безпосереднього предмету історіографічних досліджень. Таким чином, до категорії історіографічних джерел можна віднести різнотипні історичні джерела, що містять інформацію про життя та творчість відомих істориків, виникнення та розвиток історичної науки, типові для кожної епохи риси мислення.

Основну групу історіографічних джерел складають наукові дослідження, опубліковані та рукописні книги, брошури, статті, матеріали конференцій. Свою специфіку як історіографічне джерело мають навчальні посібники, підручники, науково-популярна та довідкова література, а також публіцистичні твори істориків.

Історіографічний факт – це об'єкт історіографічного дослідження, факт історичної науки, що містить в собі інформацію щодо історичного знання, доробок пізнавальної діяльності історика або групи істориків. Основна його відмінність від історичного факту в тому, що йдеться не про «факт-подію», а про «факт-знання». Поява кожної нової праці з історії, проведення наукової конференції, утворення наукової інституції, захист дисертаційного дослідження – усе це передусім історичні події, але, з точки зору історіографії, вони містять у собі знання про розвиток історичної науки.

Історіографія (від грец. *ἱστορία* – розповідь, оповідання – та *γράφω* – пишу; буквально – опис, описання історії) є одним з найуживаніших в історичній науці, але водночас і найменш точним за адресною спрямованістю. Нині цей термін застосовується в багатьох перехресних, часом суперечливих контекстах, зокрема для означення: 1) дисципліни (галузі), яка вивчає історію історичної науки; 2) сукупності історичних студій з певної проблеми, теми чи наукової галузі (дисципліни) у вузькому сенсі, які мають спільну просторово-хронологічну локалізацію та предметну область дослідження; 3) історичної літератури певної доби чи періоду, об'єднаної спільним соціо- та етнокультурним простором, типовими інтелектуальними рефлексіями і концептуальними підходами.

Просопографія (від грец. πρόσωπον – обличчя, особа та γράφω – пишу) – спец. історична дисципліна, що вивчає весь комплекс джерел біографічного та ін. особистісного характеру, а саме: зовнішність, індивідуальні риси та якості, соціальне й етнічне походження, родинні зв'язки, кар'єру, різноманітні життєві обставини тощо з метою створення портретів окремих осіб чи груп, об'єднаних за певними спільними критеріями, для реконструкції минулого як історії людей.

Джерельна база просопографії надзвичайно різноманітна. Це – практично всі джерела, що стосуються людської діяльності. Цим пояснюється й обширність методик просопографії, застосування яких підпорядковане завданням евристики – знаходженню та атрибуції відомостей. Під час просопографічного дослідження відповідно до виду джерел залучаються методики та підходи ін. спеціальних історичних дисциплін і галузей науки – генеалогії, соціології, біографістики, демографії, статистики тощо.

Значний доробок у цій галузі належить українським науковцям. Праці М. Максимовича, В. Антоновича, О. Лазаревського, В. Модзалевського, М. Грушевського заклали основу для подальших досліджень. Серед сучасних дослідників можна відзначити Я. Дашкевич, В. Чишко, Н. Яковенко, І. Старовойтенко, Н. Миронець, Н. Барабаш, В. Томазов, В. Кривошея, В. Панашенко, В. Щербак, В. Горобець, Г. Голубчик та ін.

Українська історіографія – спеціальна наукова історична дисципліна, що вивчає процес становлення історичної думки та розвитку історичних знань в Україні, формування історії як науки, діяльність наукових осередків та центрів історичної науки, внесок визначних українських істориків у її збагачення історичних.

ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Контрольні запитання

1. Сучасне визначення терміну «історіографія».
2. Предмет та завдання навчальної дисципліни «Українська історіографія IX – XIX ст.».
3. Поширення терміну «українська історіографія», його визначення.
4. Пояснення відмінності між категоріями «українська історіографія» та «історіографія історії України».
5. Українська історіографія в умовах радянської тоталітарної системи.
6. Формування пострадянської української історіографії.
7. Загальна періодизація української історіографії.

-
-
8. Характеристика періодів розвитку історичних знань та формування історичної науки в Україні.

Теми для написання есе

1. Запровадження у науковий обіг поняття «українська історіографія» М. Грушевським.
2. Наукові студії української історіографії на еміграції.
3. Д. Дорошенко та його періодизація української історіографії.
4. Головні ідеї М. Марченка у праці «Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)» в умовах радянської окупації.
5. Сучасні теоретичні та методологічні праці з української історіографії.
6. Тему есе визначає студент/ка (узгодити із викладачем).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Винар Л. Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Vynar_Liubomyr/Naukova_tvorchist_Oleksandra_Petrovycha_Ohloblyna.pdf?
2. Історіографічний словник: Навч. посіб. для студентів історичних факультетів університетів / С.І. Посохов, С.М. Куделю, Ю.Л. Зайцева та ін. Харків: Східно регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. 320 с
3. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2012. 512 с.
4. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.
5. Колесник І.І. Українська історіографія XVIII – початок XX ст. Київ: Генеза, 2000. 254 с.
6. Марченко М. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). Київ: Вид-во Київ. держуніверситету, 1959. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Marchenko_Mykhailo/Ukrainska_istoriografiiia_z_davnikh_chasiv_do_seredyny_XIX_st/
7. Оглоблин О.П. Українська історіографія 1917–1956: Пер. з англ. Київ: [б.в.], 2003. 252 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001195>
8. Пікалов В.Г., Посохов С.І. Історіографія як наукознавча дисципліна // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15 – 17 листопада 1995 р.). Харків: Авеста, 1995. С. 72 – 76. URL:

<http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/401/1/PosohovPikalov.pdf>

9. Полонська-Василенко Н.Д. Українська історіографія. Мюнхен: [б.в.], 1971. X, 104 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002793>
10. Украинский народ в его прошлом и настоящем: [в 2 т.] / под ред. Ф.К. Волкова [и др.]. Санкт-Петербург: Тип. т-ва «Общественная Польза», 1914. Т. 1. URL: <http://hrushevsky.nbuv.gov.ua/item/0000003>
11. Ясь О.В. Історіографія, як термін, поняття та дисципліна // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Istoriijgrafija_termin

---

ТЕМА 2. ЛІТОПИСНИЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ (XI – XVI СТ.)

- 1.1. Літописання в Україні як жанр історичної оповіді.
- 1.2. Історичні погляди мислителів Київської Русі.
- 1.3. Галицько-Волинський літопис – видатна пам'ятка давньоруської історіографії.
- 1.4. Літописання в XIV – XVI ст.

Мета. З'ясувати процес нагромадження історичних знань у період Русі-України, Галицько-Волинській та Литовсько-Руській державах, з'ясувати значення історичних творів світських і церковних мислителів княжої України для формування історичних поглядів українського середньовічного суспільства.

Для укладання теоретичного контенту теми
було використано:

1. Арістов В.Ю. Шахматов Олексій Олександрович // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Shakhmatov_O
2. Дзира Я.І. Баркулабівський літопис // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Barkulabivskiy_litopys
3. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2012. С. 65, 71
4. Котляр М.Ф. Галицько-Волинський літопис // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Galycko_Volynskij_litopys
5. Моця О.П. До вивчення джерельної бази «Повісті временних літ» // Український історичний журнал. 2010. №6. С. 144 – 145. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2010/6/11.pdf>
6. Русина О.В. Биховця хроніка // Енциклопедія історії України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Bykhovtsia_khronika
7. Толочко О.П. Повість временних літ // Енциклопедія історії України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Povist_vremenykh
8. Франчук В.Ю. Київський літопис // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kyivsky_litopys
9. Франчук В.Ю. Літопис, літописання, літописознавство // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі. Київ, 2009. URL: <http://www.history.org.ua/?encycllop&termin=L%D1%96topis>

2.1. Літописання в Україні як жанр історичної оповіді.

До найдавніших пам'яток писемності, що мали характер історичних творів, відносяться *літописи*. Їх творці розповідали на письмі про найважливіші події за роками в певній хронологічній послідовності. Як припускали Б. Рибаків, М. Брайчевський, літописання на Русі було відоме ще в IX ст. в часи Аскольда і Діра, зокрема «Літопис Аскольда», сліди якого збереглися в Никонівському зводі XVI ст. і в якому вперше викладалася історія походження Русі. Очевидно, цей твір використали літописці X – XI ст. Никон та Іоанн, кон'юнктурно відредагувавши його на догоду наступним князям. У княжий період сформувалося кілька центрів створення літописів.

Літописом в широкому значенні називають історико-літературний твір, в якому оповідь ведеться за роками. Назва походить від слів «въ лѣто», якими в IX – XVII ст. укладачі літописів починали опис подій певного року, вони ж (ці слова) передували написанню хронографічних (річних), часто календарних, а іноді й хронометричних (погодинних) дат. Історики вживають термін «літопис», як правило, щодо творів певного регіонального походження (землі сх. слов'ян).

У Західній Європі подібні за видовими ознаками твори називають *анналами* (від лат. *annales libri* – річні зведення) і *хроніками* (від грец. *Χρόνος* – той, що стосується часу). У вузькому значенні літописом називають лише рукописні тексти, створені в цьому жанрі в минулі часи. Серед них, однак, є не лише тексти з точно датованими за роками записами про те, що відбувалося, а й тексти записів, розташованих у хронологічному порядку без розбивки на річні статті. Літописи (у вузькому значенні) збереглися в одному або кількох подібних між собою *списках*. Тому, як правило, літописом називають комплекс списків. При цьому вважають, що усі списки одного комплексу мають в основі спільний текст – *протограф* (від грец. *πρῶτος* – перший – *γραφῶ* – пишу). Списки одного комплексу дослідники намагаються згрупувати в одну або кілька редакцій. Кожен список по-своєму «копіює» протограф, тією чи ін. мірою викривляючи або, навпаки, виправляючи його зміст.

Більшість літописів являють собою *зведення* (певні відомості, дані, зібрані в один твір) – містять і записи подій за рік («погодні» записи), і записи документів (міжнародних договорів, приватних та публічних актів), і самостійні літературні твори («повісті», «слова», житія, агіографічні матеріали або їх фрагменти, і фольклорні записи). Кожне таке зведення прийнято розглядати як самостійний літературний твір, що має свій замисел, структуру, ідейну спрямованість. Літописання в східних слов'ян велося з XI до XVII ст. Як правило, дослідники розрізняють два його періоди – до і після XVI ст. Літописи XVI – XVII ст. мають істотні відміни від літописів раннього періоду. Їх дослідження також має свою специфіку.

У результаті архівних розшуків істориків і філологів, діяльності Археографічної комісії і археографічної експедицій у науковий обіг було введено більше 200 списків літописів. Більша їх частина опублікована (повністю або у вигляді варіантів до ін. списків), решта продовжують публікуватися у серії «Полное собрание русских летописей». Деякі літописні пам'ятки (Новгородський перший літопис, Устюжські, Псковські та ін. літописи) видаються окремо.

Кожне літописне зведення має умовну назву. Найчастіше вона пов'язана з місцем зберігання літописів на момент його виявлення дослідниками (Іпатіївський літопис, Академічний, Синодальний, Археографічний списки) або за іменем його колишнього власника (Радзивілівський літопис, Никоновський літопис, списки Оболенського, Хрущовський тощо). Деякі літописи названі за іменем замовника, укладача, редактора, переписувача (Лаврентіївський літопис), а також за місцем створення (Новгород. літопис, Моск. зведення). Останні найменування вживаються, звичайно, не стосовно того чи ін. окремого списку, а щодо редакції, в яку об'єднано кілька списків.

Коли кілька літописів називаються однаково, до таких назв додаються умовні номери (напр., Псковські I, II і III, Новгородські I, II, III, IV і V), причому нумерація не пов'язана з послідовністю їх створення. Деякі списки можуть мати кілька назв. Так, Радзивілівський список літописів називається також Кенігсберзьким. Устюжський літопис часто згадується як Архангелогородський літописець. Неопубліковані списки літописів прийнято називати за архівосховищами, де вони зберігаються, і за шифром, під яким вони значаться. Неодноразові спроби систематизувати назви літописних списків і редакцій не дали позитивних результатів: додаткові назви, пов'язані з кожним рукописом, істотно ускладнювали його пошук.

Учені дійшли висновку, що, починаючи з XVI ст., літописання як особливий жанр історичного оповіді згасає. Йому на зміну прийшли інші види історичної оповіді: хронографи, синопсиси (напр., «Синописис» 1674) тощо. Період одночасного практикування літописання з новими видами оповідей характеризується розмиванням їхніх видових меж. Літописання набуває рис *хронографічного* (точніше *гранографічного*) викладу: оповідь ведеться за «гранями» – періодами правління царів і князів. У свою чергу пізні хронографи іноді можуть включати цілі фрагменти літописів.

Історико-філологічна дисципліна (розділ джерелознавства), об'єктом вивчення якої є літописи XI – XVII ст., отримала назву *літописознавство*. Вивчення літописів, як джерел історичних започаткував у XVIII ст. В. Татищев, продовжили цю справу М. Ломоносов, Г.-Ф. Міллер, кн. М. Щербатов, І. Болтін і А.-Л. Шльоцер.

В. Татищев закликав до систематичного вивчення літописів. Він поставив завдання зібрати максимально можливу кількість літописних списків і пропонував розділити їх на «генеральні» (описи історії всієї Русі) і «топографічні» (історії окремих земель – Новгородської, Псковської, Сибіру тощо). Надалі він ділив списки за ступенем достовірності. Чим старішим був список, тим більшої довіри, на думку В. Татищева, мав заслуговувати той літопис, в якому цей список зберігся. Учений вважав, що створення літопису за своєю суттю є разовим актом. Кожен подальший літописець після створювача літопису лише продовжував виклад з того моменту, на якому зупинився його попередник. Вставки або пропуски в тексті В. Татищев пов'язував або з «нерозсудливістю» пізніших переписувачів, або зі злою волею деяких з них. Такий підхід орієнтував дослідників на пошук повного та справного тексту того чи ін. літопису.

Першу спробу відновити первісний текст найдавнішого руського літопису («очищеного Нестора») здійснив А.-Л. Шльоцер. При цьому він спирався на методи критики тексту Біблії. Звівши в єдиний текст фрагменти різних списків, що з погляду «здорового глузду» здавалися первісними або могли бути такими за свідченнями ін. джерел, він одержав «уявний» літопис, який, можливо, був «достовірним», однак ніколи не існував у дійсності.

Ідучи за його методикою, історики другої половини XVIII ст. намагалися осмислити зміст відновленого таким чином тексту, а потім встановити його достовірність. Цю методику критикували Й.-Ф. Еверс та А. Попов. Й.-Ф. Еверс уперше висловив припущення, що при відновленні найдавнішого тексту слід використовувати всі списки літопису, що збереглися, у т. ч. й пізніші компіляції, в яких могли відобразитися ранні етапи розвитку тексту. Він дійшов висновку щодо необхідності критичного порівняння списків, які, можливо, представляли паралельні літописні традиції Давньої Русі.

Багато літописних текстів увів у науковий обіг М. Карамзін. Він пропонував групувати літописи за подібними між собою їхніми списками й вивчати отримані в результаті цієї процедури редакції.

Подальший крок у вивченні літописів зробили М. Каченовський і його послідовники – учені «скептичної школи», що з'явилася в 1820-х – на початку 1830-х рр. Методику А.-Л. Шльоцера і його послідовників вони назвали «нижчою» критикою. Висновок «скептиків» про те, що руське літописання зародилося лише в XIV ст., та їхній підхід до вивчення східнослов'янських літописів зустріли рішучі заперечення з боку деяких істориків першої половини XIX ст. Вони внесли у вивчення літописів багато нового. Так, П. Строев зробив важливий висновок про те, що літописи, які збереглися в рукописних списках, не є авторськими працями у власному розумінні цього слова, а «зведеннями», збірками, компіляціями, що «складалися» з

найрізноманітнішого матеріалу попередніх пам'яток. Він же звернув увагу на множинність літописної традиції і зробив з цієї тези висновок про одночасне укладання літописів у різних центрах. Ці ідеї розроблялися в середині другої половини XIX ст.

І. Беляєв запропонував першу класифікацію східнослов'янських літописів (державні, сімейно-родові або фамільні, монастирсько-церковні і літературні). Важливі думки про прийоми укладання давньоруських літописів висловив І. Срезневський, він же розвинув ідею про оригінальність східнослов'янських літописів. К. Бестужев-Рюмін розробив питання про розшарування, розкладання літописних текстів на складові частини.

Набутий досвід вивчення літописів створив у кінці XIX ст. можливість розробити нову методику вивчення літописних текстів. О. Шахматов ретельно дослідив величезний рукописний фонд східнослов'янських літописів з найдавніших часів до XVII ст. й розробив схему давньоруського літописання, сформулював основи *порівняльно-історичного методу* дослідження літописних текстів. Обстежуючи пізні літописні зведення XIV – XVI ст., він використав метод комплексного вивчення всіх відомих йому списків, їх порівняльно-текстологічного зіставлення, внутрішнього, логічно-сислового аналізу, з'ясував їх складну будову, взаємовідношення між собою, їхні джерела, насамперед попередні літописні зведення, покладені в основу пізніших.

Спираючись на ідеї О. Шахматова, М. Приселков створив першу узагальнену працю про східнослов'янські літописи, реконструював низку важливих літописних пам'яток, увів у дослідження літописів історичний, соціально-економічний аналіз. Шахматовську методику дослідження літописів розвивав також М. Бережков, він дослідив хронологію східнослов'янських літописів. Д. Лихачов розвинув і уточнив уявлення своїх попередників про працю літописця, способи ведення і прийоми літописання. Його книжка про давньоруські літописи та їх культурно-історичне значення стала першою узагальнюючою працею, в якій історія літописів висвітлювалася від зародження до згасання. Аналіз спірних і слабо розроблених питань історії літописів здійснив О. Насонов.

На початку XXI ст. методика вивчення літописних текстів, запропонована О. Шахматовим і розвинута його учнями та послідовниками, отримала загальне визнання, водночас були також окреслені обмеження щодо можливого її застосування.

2.2. Історичні погляди мислителів періоду Русі-України.

Опрацьовуючи друге питання *студент має усвідомити феномен та специфіку давньоруського літописання*. Київська Русь – умовна назва, започаткована в XIX ст., держави українського народу –

утворилася і розвивалася в контексті загальноєвропейського історико-культурного процесу та проіснувала з середини IX до середини XIII ст. Вона сприймала здобутки європейської цивілізації, вносячи водночас помітний внесок у світову культуру, в т. ч. і в розвиток історичної думки.

Разом з християнством на Україну-Русь прийшли твори зарубіжних мислителів: Іоанна Дамаскіна, Піфагора, Демокріта, Діогена, Сократа, Платона, Арістотеля, Епікура, Софокла та ін., прилучення до яких тогочасної еліти суспільства розвивало її інтелектуальні потуги. Шкільництво при княжих дворах, монастирях, поширюючи писемність і християнство, сприяло ознайомленню з теологічними трактатами, в основі яких лежала ідея історії на засадах *провіденціалізму* (провидіння), з зарубіжними хроніками і анналами про найважливіші події в релігійному і світському житті, з агіографічною літературою – життями святих, мучеників і праведників. Все це робило досить потужний вплив на формування не тільки християнської свідомості, а й історичних поглядів.

Основними центрами літописання стають монастирі. Вони були своєрідними інтелектуальними осередками, книгосховищами, підприємствами з виробництва рукописної літератури, виховними та освітніми закладами. Не випадково найбільш відомими літописцями Київської Русі були саме ченці. Домінування священнослужителів у літературі зумовлювало велике акцентування ролі православної церкви в житті держави. Захист християнської віри і боротьба з язичницькими пережитками яскраво відбиті на сторінках літописів. Відношення князя до церкви відбивалося й на відображенні цього князя у літописах. Князь, що сприяв церкві зображувався благочестивим, добрим, мудрим правителем, і навпаки – той, хто не дбав про захист віри, порушував її заповіді змальовувався злим, поганим, нездарним володарем. Особливістю цього періоду є відсутність напівтонів у зображенні літописних персонажів. Герої літописів або повністю позитивні, або повністю негативні. Це призводило до шаблонного повторення характеристик князів, що були дуже далекими від реальних портретів особистостей.

Праця літописця була дуже кропіткою і затягувалася, зазвичай, не на один десяток років. Кожна літера літопису вимальовувалася, заголовні – прикрашалися малюнками і візерунками, що сповільнювало роботу літописця. Результати праці літописців до нас дійшли у формі *літописних зводів*. Звід представляв собою поєднання декількох літописів у хронологічному порядку від найдавнішого до більш нового. Як правило, у своєму творі літописець переписував попередній твір, переходив до наступного і так далі, інколи додаючи від себе редакторські вставки. Попередні літописні твори, які використовували літописці пізнішого часу, прийнято називати протографами. Виділення

певних шарів у літописних зводах дозволяє нам датувати приблизний час виникнення цих частин.

Принцип *провіденціалізму*, тобто пояснення всіх подій через призму божої волі, дозволяв літописцю особливо не зупинятися на аналізі причин якогось явища, а просто зафіксувати його. «На все воля божа» – було універсальним поясненням для будь-якої події. Надприродні сили: бог, диявол, ангели тощо. часто зустрічаються на сторінках літописів. Добрі думки князю вкладає бог, погані – підказує диявол. Ангели інколи, за свідченнями літописців, напряду втручаються у перебіг подій. Хоча у порівнянні з західно-європейськими хроніками, які буквально рясніють подібними переказами, слід визнати, що елемент дивного, божественного у давньоруських літописах зустрічається набагато рідше.

Однак не правильно було б думати, що літописці знаходилися на узбіччі політичних процесів, і лише сумлінно фіксували події, що відбувалися. Можна визнати, що автори літописів служили певним політичним силам, перш за все князям і духовним ієрархам. Саме життя князів, знаті та духовенства в основному відображено в літописах. Життя народу у моменти спокою практично не відбивається. Інша річ, під час стихійних лих, війн чи народних заворушень. Але ці події знов таки фіксуються без зайвої деталізації.

Головні ідеї, що підкреслюються у *літописах* – це підтримка авторитету князівської влади, яка вважається даною богом, зміцнення християнства і боротьба з язичництвом, протест проти міжкнязівських усобиць і розколу Русі, заклик до єдності і спільного протистояння зовнішній загрозі. Ці ідеї зберігаються навіть за часів фактичного роздроблення держави на окремі князівства, коли з виникненням окремих князівств з'являлися нові літописні центри. Крім Києва, літописи тепер створювалися у Галичі, Чернігові, Переяславі та ін. містах. Регіоналізація літописання відбилася на більшому зверненні до подій місцевої історії та звеличенні місцевих князів, хоча влада великого київського князя, як і раніше, зберігає великий авторитет.

При написанні літописів автори використовували велике коло джерел: візантійські хроніки, князівські грамоти, міжнародні угоди, народні перекази, розповіді очевидців, власні спостереження. Заперечуючи пережитки язичництва, все ж таки у більшості випадків, літописці були русичами, вихідцями з народу, що також відбито у їхніх творах. Перш за все народність проявляється у постійному наведенні народних легенд, переказів, прислів'їв та приказок, цитат з пісень, використовувався увесь потенціал народної культури. На відміну від західноєвропейських хроністів, які писали для вузького кола латиномовної інтелігенції, спираючись на латинську ж традицію, давньоруські літописи були доступні для всього слов'яномовного загалу.

Пам'ятки письменства і літератури XI – XII ст. збереглися до наших днів переважно в пізнішій переписці. Крім того, їх списки значною мірою осучаснені і в багатьох випадках змінені переписувачами пізніших століть. Оригінальних творів збереглися лише одиниці. Решта загинула в часи тяжких лихоліть, що пережила Україна внаслідок монгольських завоювань, міжусобних війн князів, пожеж та іншого стихійного лиха.

Від XI ст. до нас дійшло, як відомо, лише кілька оригінальних пам'яток. До таких зразків давньоруської книги відносяться – «Остромирове Євангеліє» (1056 – 1057 рр.), написане в Києві дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира та «Ізборник» князя Святослава Ярославовича (1073 р.), що служив книгою для домашнього читання родини чернігівського князя Святослава. Взагалі сім'я Ярослава, як і сам князь, за свідченням літописця, захоплювалася книгами.

Давньоукраїнські літописи найповніше представлені в Лаврентіївському, Радзивілівському та Іпатіївському зводах. Лаврентіївський звід зберігся в єдиному списку, укладеному ченцем Лаврентієм у 1377 р., і закінчується подіями 1305 р. До нього увійшли «Повість минулих літ» у редакції початку XII ст., «Повчання» Володимира Мономаха, його послання до Олега Святославича.

Українське, а точніше галицько-волинське, походження має Радзивілівський звід з мініатюрами, який належить до XV ст., але ґрунтується на більш ранніх місцевих літописах. Іпатіївський звід (близько 1425 р.) складається із пізнішої редакції «Повісті минулих літ» та Галицько-Волинського літопису XIII ст.

Повість временних літ. Центральне місце в історичній літературі Київської Русі займають літописи, зміст яких дає найповніше уявлення про характер поглядів їх авторів на історію. Доцільно зосередитись докладніше на одному з найдавніших писемних творів літописного характеру Повісті временних літ (далі – ПВЛ) – літописне зведення, складене в Києві на початку XII століття, пам'ятка історіографії та літератури Київської Русі.

Історія створення літопису. Автор літопису вказаний в Хлебниковському списку як монах Нестор (середина XI – після 1113), відомий агіограф на рубежі XI – XII століть, монах Києво-Печерського монастиря. Хоча в більш ранніх списках це ім'я опущено. Нестор-літописець, за походженням, ймовірно за все, русич, хоча дуже добре знав грецьку мову, що дозволило йому використовувати грецькі твори. Ім'я «Нестор», скоріше за все, не справжнє, а отримане в монастирі. Нестор був високоосвіченою й ерудованою людиною і користувався великим впливом у вчених колах Києва. З приходом до влади Володимира Мономаха потрапив у немилість. Новий князь надавав підтримку Видубицькому монастирю, ігумен якого Сільвестр у 1116 р.

створив нову редакцію ПВЛ, що возвеличувала цього князя. Головні твори Нестора: «Житіє Бориса і Гліба», «Житіє Феодосія [Печерського]» та ПВЛ, яка є невичерпною скарбницею давньоруської історії.

Найбільш докладно проблеми джерел і структури ПВЛ були розроблені на початку ХХ ст. в працях академіка О. Шахматова. Вивчення літописання російським лінгвістом О. Шахматовим і його послідовниками показало, що існували літописні зводи, що передували «Повісті временних літ». В даний час визнається, що перша початкова редакція ПВЛ монаха Нестора втрачена, а до нашого часу дійшли допрацьовані версії. При цьому ні в одному з літописів немає вказівок на те, де саме закінчується ПВЛ.

Представлена О. Шахматовим концепція досі грає роль «стандартної моделі», на яку спираються або з якою полемізують наступні дослідники. Хоча багато її положень піддавалися часто цілком обґрунтованій критиці, але розробити порівнянну за значущістю концепцію поки не вдалося.

Друга редакція читається в складі Лаврентіївському літописі (1377 р.) та інших списках. Третя редакція міститься в складі Іпатіївському літописі (найстаріші списки: Іпатіївський (XV ст.) і Хлебниковський (XVI ст.)). В одну з літописів другої редакції під 1096 р. додано самостійний літературний твір, «Повчання Володимира Мономаха», що датується 1117 р.

За гіпотезою Шахматова (підтриманої Д. Лихачовим і Я. Лур'є) перший літописний звід, названий *Найдавнішим*, було складено при митрополичої кафедрі в Києві, заснованої в 1037 р. Джерелом для літописця послужили перекази, народні пісні, усні розповіді сучасників, письмові агіографічні документи. Найдавніший звід продовжив і доповнив в 1073 р. чернець Никон, один з творців Київського Печерського монастиря. Потім в 1093 р. ігуменом Києво-Печерського монастиря Іоанном був створений *Початковий звід*, який використовував новгородські записи і грецькі джерела: «Хронограф по великому викладу», «Житіє Антонія» та ін. Початковий звід фрагментарно зберігся в початковій частині Новгородського першого літопису молодшого ізводу. Нестор переробив Початковий звід, розширив історіографічну основу і привів руську історію в рамки традиційної християнської історіографії. Він доповнив літопис текстами договорів Русі з Візантією і ввів додаткові історичні перекази, збережені в усній традиції. За версією Шахматова *першу редакцію* ПВЛ Нестор написав у Києво-Печерському монастирі в 1110 – 1112 рр. *Друга редакція* була створена ігуменом Сильвестром в київському Видубицькому Михайлівському монастирі в 1116 р. У порівнянні з версією Нестора була перероблена заключна частина. У 1118 р.

складається *третьою редакцією* ПВЛ за дорученням новгородського князя Мстислава I Володимировича.

Джерелами для реконструкції ранньої історії Русі для літописця служили нечисленні відомості візантійської хронографії, а також різноманітні перекази про «давні часи». Через те історія Русі XI – X ст. у ПВЛ є переважно легендарною. Тут викладено легенду про т. зв. закликання варягів (міфічного родоначальника князівської династії Рюрика та його братів), переселення князівського роду до Києва, а також легендарні відомості про перших князів (у т. ч. про війни княгині Ольги з древлянами, «вибір вір» Володимиром Святославичем та ін.) Утім цінність цієї частини ПВЛ як історичного джерела полягає в тому, що в її складі до нас дійшли тексти трьох русько-візантійських договорів: 911, 944 та 971. Вони становлять унікальний комплекс автентичних документів, багатих на відомості із соціальної, політ., військ. та дипломатичної історії X ст.

Автори літописних повідомлень використовували не тільки окремі цитати, а нерідко й цілі сюжетні моделі, насамперед із творів їх південних учителів. В. Ричка стверджує, що «орієнтація староруських книжників на біблійну традицію, ущільнена в даному випадку прямими текстуальними запозиченнями із книг Святого Письма, була невіддільно пов'язана з рецепцією візантійської політичної культури з її православним усвідомленням історичного процесу».

Звичайно, вибірка текстів іноземного походження літописцем робилася не випадково, а цілком усвідомлено. При цьому слід також відзначити, що в давньоруських літописах, як і в інших зразках тогочасної літератури, не було прийнято якимось виділяти цитовані фрагменти з решти тексту. Традиційне коло читання літописця та використання ним джерел можна в основному окреслити переліком грецьких хронік, апокрифічної літератури та Святого Письма.

Достовірним джерелом ПВЛ стає лише у викладі подій останніх ста років – від початку XI ст. до свого завершення.

Зміст. Історія руської землі зводиться до часів Ноя. Три сина поділили Землю. Сіму дістався схід (Бактрія, Індія, Месопотамія, Персія, Сирія і Фінікія). Хаму дістався південь (Єгипет, Лівія, Нумідія, Ефіопія, але також Віфінія, Кілікія, Троада). Яфета (слов'янськ. Афет) дістався північний захід: Вірменія, Великобританія, Іллірія, Іонія, Македонія, Мідія, Скіфія і Фессалія. Нащадками Яфета названі варяги, німці, русь, шведи (слов'янськ. свеї). Після вавилонського стовпотворіння з яфетидів виділилися норики, які суть слов'яни. Вихідною прабатьківщиною слов'ян названі берега річки Дунай в районі Угорщини, Іллірії та Болгарії. Внаслідок агресії волохів частина слов'ян пішла на Віслу (поляки), а інша – до Дніпра (древляни і поляни), до Двіні (дреговичі) і озера Ільмень (словени). Розселення слов'ян виводиться з часів апостола Андрія, який гостював у слов'ян і

прорік Заснування Києва. Поляни заснували Київ і назвали його в честь свого князя Кия. Іншими давніми слов'янськими містами названі словенський Новгород і кривицький Смоленськ. Потім за царя Іраклія дунайські слов'яни випробували навалу болгар, угрів, обрів і печенігів. Поляни потрапили в залежність від хозар.

Першою згаданою датою в літописі є 852 (6360) рік, коли почала називатися Руська земля, а русь вперше з'явилася в Царгороді. У 859 році Східна Європа була поділена між варягами і хозарами. Перші брали данину з словен, кривичів, весі, мері і чуді, а другі – з полян, сіверян і в'ятичів. Спроба північних слов'ян позбутися від влади заморських варягів в 862 році мала негарні наслідки і закінчилася покликанням варягів знову – трьох братів Рюрика, Трувора і Синеуса, які стали правити відповідно – у Ладозі, Ізборську, Білоозері). Незабаром Рюрик став одноосібним правителем країни. Він заснував Новгород і ставив своїх намісників в Муромі, Полоцьку та Ростові.

У Києві утворилася окрема варязька держава на чолі з Аскольдом і Діром, яка турбувало набігами Візантію. У 882 році наступник Рюрика князь Олег захопив Смоленськ, Любеч і Київ, об'єднавши дві держави. У 883 році Олег підкорив древлян, а в 884 – 885 році підкорив хазарських данників радимичів і сіверян. У 907 році Олег здійснив великий морський похід на човнах до Візантії, результатом якого став договір з греками. Після смерті Олега від укусу змії став княжити Ігор, який воював з древлянами, печенігами і греками. Руси спочатку були заморськими варягами, але поступово злилися з полянами, так що літописець міг сказати, що поляни нині називаються Руссю. Грошима русів були гривні, а поклонялися вони Перуну.

Ігоря вбили збунтувалися древляни, а його трон успадкувала його дружина Ольга, яка за допомогою варязьких воєвод Свенельда і Асмуда жорстоко помстилася, убивши понад 5000 древлян. Ольга правила як регент при своєму синові Святославові. Змужнівши, Святослав підкорив в'ятичів, ясів, касогів і хозарів, а потім воював на Дунаї проти греків. Повертаючись після одного з походів на греків, Святослав потрапив у засідку печенігів і загинув.

Від Святослава княжий престол перейшов Ярополку, правління якого було ускладнене усобицею. Ярополк перемиг свого брата і володаря древлянського Олега, але загинув від варягів іншого брата Володимира. Володимир спочатку відіслав варягів, уніфікував язичницький пантеон, але потім прийняв християнство. У роки його правління були війни з поляками, ятвягами, в'ятичами, радимичами і волзькими болгарами.

Після смерті Володимира в Києві почав княжити Святополк. За жорстоку розправу над братами його прозвали Окаянним. Він був повалений своїм братом Ярославом. Опозицію новому князю склав правитель Тмутараканський Мстислав. Після закінчення усобиці

Ярослав побудував кам'яні стіни в Києві та собор св. Софії. Після смерті Ярослава Руська земля знову розпалася. У Києві правив Ізяслав, у Чернігові Святослав, у Володимирі Ігор, в Переяславі Всеволод, у Тмутаракані Ростислав. В усобице верх здобув Всеволод. Після Всеволода Києвом правив Святополк, якого змінив Володимир Мономах.

Християнська ідеологія. Повість просякнута християнськими мотивами і алюзіями (натяками на загальновідоме) на Біблію. Одне з центральних місць твору займає вибір віри, здійснений князем Володимиром. Той вибрав християнство грецького зразка, яке відрізнялося причащенням вином і хлібом, а не облатками як у німців. Основи християнської віри (у вигляді переказу книги Буття і старозавітної історії до поділу Ізраїльського царства) Володимир викладає якийсь філософ, який крім іншого згадує про падіння старшого ангела Сатанаїла на 4-й день творіння. Бог замінив Сатанаїла на Михаїла. Старозавітні пророки згадуються як доказ закінчення ізраїльської місії.

В 5500 році від створення світу в Назареті Марії з'явився Гавриїл і сповістив про втілення Бога, який народився як Ісус в роки царя Ірода, досягнувши 30 років і хрестився на річці Йордан від Івана. Потім зібрав 12 учнів і цілював хворих. Із заздрості він був відданий на розп'яття, але воскрес і вознісся. Сенс втілення полягав у спокуту від гріха. Бог є «три собьства»: Отець, Син і Св. Дух (єдино божество вь трехъ лицих). Бог має хотьньем врятувати тварину. Для цього Бог приймає плоть і зрак і вмирає істинно (не мечтаниєм) і також істинно воскресє і возноситься на небеса. Також християнство Повісті вимагає поклонятися іконам, хресту, мощам і священним судинам, підтримувати церковний переказ і прийняття семи соборів. Бог знаходиться на небесах, воссїдає в невимовному Світі на престолі в оточенні ангелів, єство яких невидимо. Йому протистоять біси (черні, крилати, хвостъ имуци), обителлю яких є безодня.

Сенс хрещення Русі в літописі розкритий як порятунок від ідолослужіння, невігластва і принади диявольської. Після смерті праведники миттєво потрапляють на небеса, стаючи заступниками свого народу.

Після хрещення в Корсуні, Володимир наказав хрестити народ в Дніпрі і будувати дерев'яні церкви. Однією з перших стала церква святого Василя, поставлена на місці капища Перуна. Були також церкви Богородиці, святої Софії, св. апостолів, св. Петра, св. Андрія, св. Ніколи, св. Федора, св. Дмитра і св. Михайла. В церквах, прикрашених іконами, посудинами і хрестами, відбувалися літургії, молитви і читалося Євангеліє. Хрещеним належало носити натільні хрести. Особливо відзначалися Благовіщення, Вознесіння, Успіня Богородиці

та день святих мучеників Бориса і Гліба. Важливу роль мав 40-денний піст напередодні Воскресіння Господнього. Головою одиначної церкви були зодягнені в ризи попи, над попами стояли єпископи, а духовним главою руських християн був митрополит. Першим монастирем на Русі був Печерський монастир, що складається з жила по келіях братії чорноризців на чолі з ігуменом.

ПВЛ містить: Тексти фольклорного походження: розповідь про смерть Олега від коня (під 912 рр.); розповідь про помсту Ольги древлянам (під 945 – 946 рр.); розповідь про юнака і печеніги, під 992 р.; облога печенігами Білгорода, під 997 р.

Документальні джерела: договір 907 р., текст створений штучно; договір 912 р.; договір 945 р.; договір 971 р.

Короткі виписки з історії Візантії та Болгарії:

- 1) 852 – Рік 6360, індікта 15. «Почав царювати Михайло ...».
- 2) 858 – Похід Михайла на болгар. Хрещення князя і бояр болгарських. З продовжувача Амартола», але в нього дата відсутня.
- 3) 866 – Похід Аскольда і Діра на греків, в 14 рік Михайла.
- 4) 868 – «Почав царювати Василь»
- 5) 869 – «хрещена була вся земля Болгарська» та ін.

Київський літопис – більша за обсягом частина рукописного збірника, відомого як Іпатіївський літопис, що міститься між ПВЛ і Галицько-Волинським літописом і охоплює події від 1117 р. до 1198 р. Рукописна книга, в якій зберігся цей текст, належить до початку XV ст. (ймовірно, до 1425). Відомі пізніші списки – Хлебниковський (XV ст.), список Марка Бандура (1631), Єрмолаєвський (кін. XVII – поч. XVIII ст.), Погодинський (XVII ст.), Краківський (кін. XVIII ст.). Є думка, що повніший втрачений список Київського літопису, відображений в «Истории Российской» В. Татищева.

За своїм походженням Київський літопис є зведенням окремих пам'яток писемності, об'єднаних, як встановлено, ігуменом Видубицького Свято-Михайлівського монастиря в Києві Мойсеєм наприкінці XII ст. Його стилістичну і жанрову неоднорідність зазначали чимало дослідників (К.Бестужев-Рюмін, М.Сухомлинов, О.Шахматов, М.Приселков, А.Насонов, В.Адріанова-Перетц, І.Єрьомін, Д.Лихачов, Б.Рибakov, О.Зимін, А.Кузьмін).

У науковій літературі прийнято вважати, що в створенні пам'ятки, крім Мойсея, брали участь такі літописці і редактори: Полікарп, Петро Бориславич, Кузьма Киянин, Галичанин, літописець великий князь київський Святослава Всеволодича (ім'я невід.), кілька владимиро-суздальських авторів.

Зведенню 1198 р. передували: 1) зведення Полікарпа (1170 р.), в яке увійшли літопис укладача та фрагменти літописання кн. Юрія Долгорукого, його синів Гліба Юрійовича і Андрія Боголюбського; 2) записи Петра Бориславича, доведені до 1168 р. У Київ. літописне

зведення ці тексти, ймовірно, були включені безпосередньо його укладачем ігуменом Мойсеєм; 3) зведення 1179 р. створювалося при дворі вел. кн. київ. Святослава Всеволодича. У його складі виділяються записи, зроблені літописцем великого князя, і матеріали, присвячені владимиристо-суздальським справам; 4) зведення 1190 р., укладене при дворі кн. Рюрика Ростиславича.

Крім зведення 1179 р., до нього увійшли записи літописця вел. кн. київ. Святослава Всеволодича, які його продовжували, а також особисті замітки Петра Бориславича – укладача зведення, і його помічника Галичанина, який додав відомості про події в Галицькому князівстві. Літописне зведення 1190 р. було продовжене хронікою, складеною переважно Петром Бориславичем. Від 1197 р. її веде вже ігумен Мойсей, який і доповнює підготовлене ним зведення матеріалами щодо родини Ростиславичів – потомків князя Ростислава Мстиславича.

В оповіданні про смерть переяславського князя Володимира Глібовича літописець проголошує похвалу переяславському князеві. Він розповідає, як за князем Володимиром Глібовичем всі переяславці плакали: «О нем же Украина много постона». У цьому літописному оповіданні, внесеному в Київський звід під 1187 р., вжито назву «Україна» у відношенні до землі Переяславської і Київської та їх населення. Термін «Україна» – народний. Можна припустити, що у народному вжитку він існував раніше, ніж потрапив на сторінки літопису. Це стародавня земля колишніх племен середнього Придніпров'я, або руська земля у вузькому розумінні цього слова, що була розташована по обидва боки середньої течії Дніпра по ріках Трубіж, Ворскла, Сула, та ін. – на лівій стороні, по Ірпеню, Стугні, Росі та їх притоках – на правій стороні Дніпра. З дальшим поширенням політичного і культурного впливу цих земель, Україною поряд з старовинною назвою «Русь» стали називатися всі території, де панувала мова і своєрідні місцеві особливості побуту та культури жителів цієї частини Русі.

Наявність різних авторів, неоднаковий рівень їх освіти і таланту відбилися на підході до викладу подій, стилі, оцінках фактів. Київський літопис складається з порічних записів, у які вплетені літописні оповідання, військ, повісті про князів Ігоря Ольговича, Ігоря Святославича та інших. Розповідається також про Новгород, Волзьку Болгарію, Німеччину, Чехію, Польщу, Угорщину. Та головна тема Київського літопису – Київ і Київська земля, боротьба за столий град між Мономаховичами й Ольговичами, заклики до єднання у боротьбі проти іноземних завойовників.

До Київського літопису включено окремі літературні твори – повість про вбивство Андрія Боголюбського 1174 р., повість про похід Ігоря Святославича на половців 1185 р. та інші Київський літопис – твір майже суто світський, церковним питанням приділено дуже мало

уваги. Мова його наближена до тогочасної живої народної з деякими церковнослов'янськими елементами, з використанням діалогів, прислів'їв, висловів історичних осіб. Найширше представлена загальноновживана і військова лексика. Привертають увагу описи окремих подій і характеристики осіб, подані надзвичайно мальовничо. Стиль викладу діловий, урочистий.

Паралельно з літописами дедалі більшої популярності набували **публіцистичні та літературні твори** з досить великою розмаїтістю жанрів. Історичну свідомість провідників суспільства значною мірою віддзеркалюють твори представників княжої знаті та церковної ієрархії. Історичні погляди київських князів, мислителів, книжників простежуються у найрізноманітніших їх творах: повчаннях, посланнях, моліннях. Йдеться, зокрема, про праці Іларіона Київського, Луки Жидяти, Феодосія Печерського, Кліма Смолятича, Кирила Туровського, Данила Заточника та ін. образу історії, звертання до неї вони відводили домінуюче місце, вважаючи її повчальною.

Зокрема, перший київський митрополит *Іларіон* на тлі біблійної тематики, Старого і Нового Заповіту підготував *«Слово про закон і благодать»* (між 1037 – 1050), в якому виклав оригінальну концепцію історії людства, її періодизацію. Він вичленив «язичницький» період, період іудейського «закону», тобто Старого Заповіту, і завершальний період християнської «благодаті та істини». Цю схему Іларіон застосував до історії Русі, оцінивши її християнізацію як завершальний етап розповсюдження універсальної релігії, як перемогу світла над темрявою, благодаті та істини. Принципове значення мало його нове бачення майбутнього, яке ув'язувалось з «кінцем історії» і Божим судом, а також цілісності історії, що означає розвиток по висхідній, заміну старого новим. Твір проникнутий ідеєю рівноправності Київської держави з іншими державами і народами.

Високо оцінивши діяльність київських князів у царині утвердження християнства, насамперед Володимира, Іларіон назвав їх земними мудрецами, які наділені вищим розумом, схвально відгукнувся про їх патріотизм і внесок у боротьбу за велич і єдність землі Руської. Князя Володимира автор порівнює з римським імператором Константином Великим, ставить його поруч з апостолами Іоанном, Фомою, Марком. Гідним продовжувачем його справи митрополит називає Ярослава Мудрого, що обстоював політичну і церковну самостійність Русі. Іларіон належав до тієї плеяди київських мислителів, які спиралися на знання історії, орієнтувалися на високі моральні цінності, на освіченість і релігійно-філософське розуміння життя. Можна вважати, що *«Словом про закон і благодать»* започатковується українська історіософська думка.

Серед праць мислителів і письменників Київської Русі, чиї твори істотно формували історичну думку, особливе місце займає спадщина

чернігівського, а згодом київського князя *Володимира Мономаха* (1053 – 1125). Відомі три його твори: «*Граматика до Олега Святославича*», «*Молитва*» та «*Повчання*». У «*Граматичі...*» фігурують реальні події з історії родинно-державного життя, їх коментар. Автор наголошує, що люди тлінні, грішні, сьогодні живі, а завтра мертві, сьогодні у славі і в почесі, а завтра в гробі і в непам'яті, а тому сенс життя у совісті і серці. «*Повчання*», яке адресувалося не тільки синам князя, але й наступним поколінням, – це синтез поглядів автора, спроба стислого аналізу і самовираження досвіду минулого, в т. ч. й власного, в центрі якого була проблема єдності Русі. Варто зазначити, що через призму документалізму історії, оцінки державної влади князь вийшов на ідеали християнської моралі, високого покликання людини, мети її життя, сповідання трьох чеснот: покаєння, сльози і милостині. Він закликає шанувати старих, як батька, а молодих – як братів, не прагнути до збагачення, берегтися неправди, пияцтва.

Силу княжої влади Володимир Мономах вбачав в опорі на духовність і світську мудрість, а тому на чільне місце ставив завдання вчитися, пізнавати історію і враховувати минулий досвід, в т. ч. його власний.

Вершиною церковної і світської історичної думки Київської Русі став «*Києво-Печерський патерик*», який М. Грушевський називав «золотою книгою» українського письменного люду. Будучи твором агіографічним, він має чітко означене історичне і філософське спрямування. Основний його текст створений у другій половині XI – першій половині XIII ст. на базі листування ченця Києво-Печерського монастиря Полікарпа і володимиро-суздальського єпископа Симона, що надає йому більшої вірогідності. Побудовані на цих листах оповідання стосувалися головним чином історії заснування і будівництва Печерського монастиря, його перших діячів. У центрі твору – реальні події і факти, імена прославлених будівників і живописців, духовних пастирів, оповіді про ставлення київських князів до монастиря, про роль варягів у культурному житті, про приватні бібліотеки та ченців. До «*Патерика*» увійшли «*Слово про перших чорноризців печерських*», а також «*Житіє Феодосія ігумена Печерського*», складене Нестором. Його образ подано як ідеал високоморальної людини, що піклується про благо ближнього, а її земне життя відповідальне перед Богом.

«*Патерик*» із самого початку задумувався як твір історичний, побудований на джерелах з яскраво вираженим наративним характером. Він започаткував в українській історіографії унікальний жанр історичних життєписів, незважаючи на те, що в ролі персоналій виступали діячі церкви, її отці.

Історичною спрямованістю характеризується також ораторська проза XII ст., представлена *творами Кліма Смолятича, Луки Жидяти,*

Кирила Туровського та ін. Хоч більшість з них стосувалася тлумачення релігійних текстів, автори реконструювали знання античності, візантійського ораторського мистецтва, здібності теоретичного осмислення проповідей. Проповіді Кирила Туровського були близькі до наукових трактатів, їх структура включала вступ, виклад змісту і закінчення, а сам виклад носив характер історичної оповіді.

Серед історичних творів, написаних в умовах монголо-татарської навали, виділяється «Слово о погибелі Руської землі», написане між 1238 – 1246 рр. Три його частини органічно пов'язані між собою. На початку прославляється велич Київської держави, потім розповідається про її величезну територію, минулу могутність. В останній частині йдеться про Володимира Мономаха як грізного князя, якого боялися литовці, угорці, німці, навіть візантійський імператор, що надсилав дари Києву. Ідеалізуючи постать могутнього князя минулого, автор «Слова...» ніби докоряв його наступникам, які не зуміли захистити Руську землю, оскільки не мали єдності між собою.

2.3. Галицько-Волинський літопис – видатна пам'ятка давньоруської історіографії.

В міру роздробленості Русі-України на окремі князівства і землі, піднесення їх самостійності та втрати колишнього значення Києва літописання продовжується в інших князівських центрах. Видатну роль в XII – XIII ст. стало відігравати Галицьке-Волинське князівство з його культурними центрами Галичем та Володимиром-Волинським. Київська літописна традиція найкраще збереглася в Галицько-Волинському літопису.

Галицько-Волинський літопис (далі – ГВЛ) – видатна пам'ятка давньоруського літератури та історіографії. Виявлена російським істориком і публіцистом М. Карамзіним у 1809 р. як заключна частина Іпатіївського списку XV ст. Всі оповідання і записи XIII ст. в Іпатіївському літопису стосуються виключно історії Галицько-волинського князівства. Ці зведені літописні оповідання від перших років XIII ст. до 1292 р. М. Карамзіним же було знайдено і другий список ГВЛ – Хлебниковський XVI ст. (цей список вважається основним, усі ін. відомі сьогодні науці 6 списків ГВЛ, у т. ч. й Іпатіївський, беруть початок саме від нього).

Дослідження ГВЛ ускладнені відсутністю паралельних йому літописних текстів. Та й усі знані сьогодні списки ГВЛ йдуть від єдиного, спільного для всіх протографа. Учені не раз відзначали несхожість ГВЛ з ін. традиційними літописами в тому, що його складала не за роками. У найсправнішому списку – Хлебниковському – відсутня хронологічна сітка, немає порічних статей. Роки на полях проставлені лише в Іпатіївському списку, причому помилково. Так, оскільки Київський літопис, що в Іпатіївському списку передує ГВЛ,

---

завершувався 1200 р., складач Іпатіївського зводу поставив першим роком ГВЛ 1201 р., тоді як описані під тим роком події відбувалися 1205 р. Звідси збій майже у всіх датах Іпатіївського списку на 4 – 5 років.

На думку М. Присьолкова, хронологічна сітка з'явилася в Іпатіївському списку ГВЛ лише в XIV ст. Виклад подій в літописі ведеться суцільним потоком, він емоційний, ідейно насичений, його літературно-художній рівень надзвичайно високий. Це по суті не літопис, а оповідь про життя та діяння Данила Галицького і Василька Романовича та їхніх дітей, написана в жанрі переважно воїнських повістей. Притому ГВЛ перебуває в загальному річищі давньоруської літератури XIII ст., є повноправною складовою частиною історичної літератури свого часу.

ГВЛ – це єдине систематичне й докладне джерело з історії Галицько-Волинського князівства і загалом Південно-Західної Русі. Він проливає яскраве світло на стосунки південноруських князів між собою та з государями Північно-Східної Русі, а також з Угорщиною, Польщею, Австрією, Німеччиною, Литвою, Чехією, землею ятвягів. ГВЛ спирається на різноманітні давньоруські джерела: князівські літописці, воїнські повісті (про битву на Калці, про навалу орд Батия та ін.), документи з княжих архівів. Укладачі ГВЛ широко використали візантійські хроніки Георгія Амартола та Іоанна Малали, «Історію Іудейської війни» Іосифа Флавія та ін. У заключній частині ГВЛ, яку називають Літописцем Володимира Васильковича, вміщено великі цитати зі «Слова про Закон і Благодать» митрополита Іларіона. В оповіді відчуються живі інтонації очевидців і учасників подій; з тексту випливає, що автори мали багато інформаторів. Ідейна спрямованість ГВЛ проступає чи не на кожній сторінці. Складачі з редактором твору підносять і пропагують ідею сильної князівської влади, що здатна приборкати боярську опозицію та захистити народ від зовнішнього ворога, гнівно картають і викривають жадібних і зрадливих бояр, які задля досягнення власних цілей, не вагаючись, кидали Галицько-Волинську Русь у руки іноземних поневолювачів.

Значне місце в Галицько-Волинському літописі посідає історія культури Галицько-Волинського князівства. Від попередніх давньоруських літописів Галицько-Волинський літопис відрізняється майже повною відсутністю церковної тематики.

ГВЛ чітко поділяється на дві основні частини. Галицька частина обривається на розповіді про похід монгол. воєводи Бурундая на Литву в серед. 1258 р. Далі йде Волинська частина, доведена до межі 1289 – 1290, її початок (так само, як поч. Галицької частини) втрачено.

Грунтовні дослідження джерел і структури ГВЛ почалися лише в 40-х рр. XX ст. Російський історик Л. Черепнін вивчив першу частину пам'ятки, назвавши її *Літописцем Данила Галицького*. Вона

складається, в свою чергу, з трьох частин, названих істориком за традицією редакціями (насправді це – складові частини, бо ГВЛ зберігся в одній редакції): початкова Галицька повість, доведена до 1211 р., друга Галицька повість, що завершується 1245 р., і заключна частина, створена 1256 – 1257 рр. Цю структуру в цілому сприйняв В. Пашуто, не підтримавши, однак, думки про існування початкової повісті. Він виділив у Літописці Данила Галицького лише звід митрополита Кирила 1246 р. й звід єпископа Івана початку 1260-х рр., приєднавши до останнього зводу ч. тексту ін. літопису.

Волинська частина ГВЛ чітко поділяється на літописи: Василька Романовича, доведений до 1269 р.; його сина Володимира Васильковича, що завершується великим панегіриком цьому князеві, який помер наприкінці 1288 р.; а також невеликий фрагмент літопису Мстислава Даниловича, що охоплює події 1289 – 1290 рр.

Цікавими й корисними для науки є дослідження ГВЛ, здійснені львівським лінгвістом А. Генсьорським. Не раз називалися різні автори ГВЛ: володимирський єпископ Євстигней, турівський єпископ Марко, волинський писець Федорець та ін. В останні роки висунуто гіпотезу (М. Котляр), що ГВЛ у переважній частині, аж до початку Літописця Володимира Васильковича (1269), складається з окремих великих і малих повістей, оброблених і об'єднаних пізнішими укладачами й редакторами.

2.4. Умови розвитку літописання в XIV – XVI ст. (Супрасльський, Баркулабівський літописи, літопис Биховця та ін.).

Монголо-татарська навала у середині XIII ст. завдала невиправного удару давньоруській культурі. Старі культурні центри лежали у руїнах, населення південноруських земель постійно страждало від татарських набігів. З падінням Галицько-Волинського князівства у 1340 р., яке останнім зберігало традиції Київської Русі, територія України на довгий час поринула у добу бездержавності, її землі були поділені між сусідніми державами. Над більшістю українських земель встановило свій контроль Велике князівство Литовське (далі – ВКЛ), яке претендувало на спадковість своєї влади від Київської Русі. Великі князі Литовські вважали себе правонаступниками великих князів київських, з якими вони були пов'язані родинними стосунками, і Київ знаходився під їх владою. В цьому одразу почав проявлятися конфлікт з князями московськими, які вважали, що саме Московія має перебрати собі спадщину Давньоруської держави.

Із занепадом старих літописних центрів пов'язане перенесення літописання в райони Полісся – зону українсько-білоруського порубіжжя (тому твори створені в цей час називають *західноруськими, литовськими чи білоруськими літописами*). Ці землі були досить

убезпеченні від нападів татар і одночасно знаходилися ближче до центру ВКЛ, правителі якого на перших порах виступили захисниками і хранителями культурних традицій Київської Русі: підтримка православ'я, збереження руської мови в діловодстві, давньоруського законодавства, суспільно-політичного ладу новоприєднаних земель. Саме це пояснює той факт, що більшу частину руських земель ВКЛ приєднало мирним шляхом.

У цей період зберігаються в цілому традиції давньоруського літописання: порічний виклад подій, захист інтересів православної церкви, звернення до життя верхівки суспільства, провіденціалізм. Одночасно з цим з'являються нові тенденції. Виходячи з безумовної підтримки будь-якої влади, як даної богом, літописці XIV – XVI ст. возвеличують великих литовських князів у якості законних нащадків володарів Київської Русі. Особливо прихильно ставилися автори літописів до православних князів. Проте, з відходом правителів ВКЛ від підтримки православ'я тон літописів стає скупішим на похвали і все більше переймається сумом і жалем за колишнім золотим часом. Всі негаразди ВКЛ пояснюються тепер божою карою за відхід від істинної релігії. Якщо в XV ст. західноруські літописці досить просто і докладно свідчать про перемоги над ратями московських князів, то в XVI ст. ставлення до правителів Москви більш шанобливе. Це пояснюється тим, що ВКЛ перейшло у стадію занепаду, покатоличилося й остаточно втратило роль захисника руської культури.

Ще одним новим елементом у літописанні цього періоду є відхід подекуди від сухого переліку подій по датах і яскравий, докладний опис якогось явища: битви, урочистості, стихійного лиха, повстання тощо.

Авторами літописів, як і раніше, залишаються здебільшого священики, що відбивається на змісті творів. Літописців цікавить переважно місцева історія, проте деякі літописи відводять велике місце подіям, що відбувалися на території України.

Одним із таких творів є **Супрасльський літопис**, назва якого походить від Супрасльського монастиря поблизу Білостока (нині на території Польщі). Тут найповніше розкривається історія українських земель. Події доведено до 1515 р. У Супрасльському літописі виділяють три частини: 1) “Сказание о верных святых князей руських” – короткий переказ давньоруських літописів про основні події до 1427 р.; 2) “Летописец великих князей литовських” охоплює 1431 – 1446 рр.; 3) літописні оповідання, сказання, повісті, скупі повідомлення з середини XV ст. до початку XVI ст. Відомо, що третя частина написана значно пізніше перших двох, які, можливо, були створені одним автором. На жаль, ім'я літописця або переписувача перших двох частин нам невідомо, однак він вказав на один факт своєї біографії, що коли помер князь київський Скиргайло Ольгердович

(1396), “аз же того не свем, зан же бех тогды мал” (тобто “я того не відаю, бо був тоді малий”).

Серед інших творів найцікавішим є хроніка **Биховця** – найширший з білорусько-литовських літописів; містить цінні відомості з історії України. Названий за прізвищем власника, поміщика О. Биховця, який володів ним у I половині XIX ст. Єдиний список цієї пам'ятки зник невдовзі після її публікації 1846 р. литовським істориком Т. Нарбутом; тож тривалий час хроніка Биховця вважалася фальсифікатом. Нині її автентичність не викликає сумнівів у фахівців. Літопис не має початку й кінцівки. Висвітлює події з XIII ст. і до 1506 р. Укладена в першій третині XVI ст.

Велику цікавість для дослідників представляє **Баркулабівський літопис** – невелика за обсягом історична хроніка, складена наприкінці XVI – початку XVII ст., що дістав свою назву від містечка Баркулабово біля Орші (Білорусь). Його автором вважається священник білоруського містечка Баркулабово Федір Филімонович. Уперше був опублікований у 1877 р. П. Кулішем, який дав йому й назву. Баркулабівський літопис охоплює події 1562 – 1608 рр., що відбувалися в Білорусі, Україні, Литві й Польщі. Подає інформацію про історію Баркулабово, Могильова, Орші, Полоцька, Мінська (усі нині міста в Білорусі) та ін.

Цікаво, що в цьому літописі вже більшу увагу приділено життю простих людей. Головне місце займають оповідання про церковно-релігійне життя, подорож константинопольського патріарха Єремії II Траноса до Москви, гоніння на православ'я, боротьбу з унією і католицизмом, до яких автор ставиться вороже. Негативно автор характеризує ініціаторів Берестейської церковної унії 1596 р. Докладно описує Берестейський (унійний) собор 1596 р., учасником якого був. Свідчить, що митрополитів і владик силою змушували присягати на унію, встановлювати нові свята, приймати григоріанський календар. Історичну цінність мають докладні відомості про місцеві події, стихійні лиха – неврожайні роки, повені, люті морози та великі сніги, дощі, епідемії тощо (зазначено, що в голодні роки білоруси масово переселялися в Україну).

У Баркулабівському літописі чимало уваги приділено українським історичним і культурним подіям. Зокрема, розповідається про перебування в Білорусі, починаючи з 1587 р., реєстрових козаків і запороз. козаків – С. Кішки, І. Куцьковича та ін. Докладно описано повстання Наливайка 1594 – 1596 рр. в білорус. краях, здобуття Могильова, шляхетських замків, а також про поразку Наливайка на р. Сула (прит. Дніпра) біля м. Лубни і страту його у Варшаві. Подано інформацію про перебування в Білорусі українських культурних діячів Ю. Рогатинця, Ст. Зизанія та Л. Зизанія, М. Смотрицького, заснування братств і шкіл тощо. Автор позитивно характеризує політику

польського короля Стефана Баторія, пише про шляхетські міжусобиці й чвари під час виборів королів. Розповідає про війну Баторія з рос. царем Іваном IV Васильовичем Грозним і вбивство останнім сина, про спустошення рос. військами Могильова, Полоцька та навколишніх сіл, війну за м. Смоленськ (нині місто в РФ), перемир'я Л. Сапіги з Московською державою. Подано відомості про Лжедмитрія II, який начебто дитиною був вивезений в Україну.

ОСНОВНІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

Іпатіївський літопис – літописний звід, отримав свою назву від Костромського Іпатіївського монастиря, де зберігався давніший список літописного зводу кінця XIII – початку XIV ст. і був знайдений на початку XIX ст. М. Карамзіним (нині зберігається у відділі рукописів бібліотеки РАН у Санкт-Петербурзі). Містить другий за давністю (після Лаврентіївського літопису 1377) список початкового літопису – «Повісті временних літ». Охоплює хронологічний період до 1292 р. і має три частини – 1) «Повість временних літ» (близько до Лаврентіївського літопису: доведено до 1117); 2) Київський літопис (1118–1199); 3) Галицько-Волинський літопис (охоплює події XIII ст. до 1289–1290).

Лаврентіївський літопис – один з найстаріших літописних зводів, що дістала назву від імени ченця Лаврентія, який переписав її в 1377 р. Зберігається в Російській національній бібліотеці (Санкт-Петербург). На початку Лаврентіївського літопису міститься «Повість временних літ» у Сильвестрівській редакції (1116 р.). Використання в пізніших списках також і редакція 1118 р. призвело до повторення тих самих подій під різними датами. Лаврентіївський літопис вперше надрукований у «Полном собрании русских летописей» у 1846 р. (2 вид. 1926–1928).

Літопис – це історико-літературний твір, в якому оповідь ведеться за роками. Назва походить від слів «въ лѣто», якими укладачі літописів починали опис подій певного року, вони ж (ці слова) передували написанню хронографічних (річних), часто календарних, а іноді й хронометричних (погодинних) дат. У них розповідається про походження східних слов'ян, зародження у них державної влади, про політичні, економічні та культурні взаємини тощо. Час появи літописів дискусійне питання, дослідники визначають наступні хронологічні межі: від IX до XI ст. Чинники, що сприяли створенню перших історичних творів: становлення Русі-України як могутньої держави, відносно високий рівень матеріальної і духовної культури, заснування Київської митрополії, спорудження Софійського собору та ін. Літописання почалося у Києві. Літописна традиція в Україні зберігалася до XVII ст.

Літописні зводи – більшість літописів являють собою зведення (певні відомості, дані, зібрані в один твір) – містять і записи подій за рік («погодні» записи), і записи документів (міжнародних договорів, приватних та публічних).

Літописні списки – у вузькому значенні копії, подібні між собою рукописи певного літопису, що збереглися в одному або кількох списках. Тому, як правило, літописом називають комплекс списків.

Протограф (від грец. *prōtos* – перший – *graphō* – пишу) – спільний текст, що виявляється в усіх списках одного комплексу. У літописознавстві визнаними є методи, пов'язані з іменем О. Шахматова. Це розшаровування літописних текстів на пласти, що належать до тих чи інших «попередніх зводів» (а в кінцевому підсумку – тим чи іншим авторам та редакторам) та заснована на такому методі реконструкція давніх протографів.

Шахматов Олексій Олександрович (17(05).06.1864 – 16.08.1920) – рос. філолог та історик. Д-р рос. мови та словесності (1894), професор (1909). Дійсний член Петерб. АН (1899; із 1917 – Російська академія наук). Народився в м. Нарва (нині місто в Естонії) у дворянській родині. Закінчив Московський ун-т (1887), професор Петербурзького університету (із 1909), голова Відділення рос. мови і словесності АН (1908 – 1920). Член Державної ради Рос. імперії (1906 – 1911). Поділяв погляди Конституційно-демократичної партії.

О. Шахматов *відомий і як дослідник літописів*. Він став автором найвпливовішої досі концепції історії давньоруського літописання. Згідно з нею ця історія виглядала як послідовність «літописних зводів», до кожного з яких включали попередні зводи, що зазнавали редагування й доповнення. Основним зацікавленням вченого було найдавніше літописання. Розроблена ним схема формування «Повісті временних літ» вплинула на праці більшості літописознавців останнього століття.

Не менш впливовими були прийоми роботи О. Шахматова з літописними текстами: т. зв. *порівняльно-історичний метод*, *методики виділення вставок* тощо. Це дає підстави твердити про наукову традицію чи школу, засновником якої був О. Шахматов. Крім раннього літописання, він охопив увагою майже весь обсяг літописних джерел, а також багато ін. східнослов'ян. текстів XI – XVII ст. Він намагався відтворити всю історію літописання XI – XVI ст., вивчаючи всі наявні літописні списки, простежуючи їхнє походження аж до найдавніших гіпотетичних протографів.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Контрольні запитання

1. Застосування терміну «літопис».
2. Поняття «протограф», «список».
3. Тяглість літописання в Україні.
4. Умовні назви літописних зведень.
5. Особливості пізнього літописання.
6. Започаткування літописознавства та його розвиток у XVIII ст.
7. Вивчення літописів у XIX – XXI ст.
8. Повість временних літ:
  - історія створення;
  - проблема джерел і структури;
  - зміст літопису;
  - християнська ідеологія твору;
  - тексти фольклорного походження;
  - документальні джерела;
  - короткі виписки з історії Візантії та Болгарії.
9. Київський літопис.
10. Публіцистичні та літературні твори.
11. Оповіді про Данила Галицького і Василька Романовича.
12. Загальна характеристика західноруського літописання XIV – XVI ст.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Заповнити таблицю, опрацювавши матеріал посібника та історіографічні джерела:

Літописання XI – XVI ст.

Назва історичного твору	Редакції/ автори	Хронологічні межі	Головна ідея / історичні факти	Історичні джерела, що були використані	Перша публікація

Аналіз історіографічних джерел

1. Прочитайте фрагменти «Історії франків» Григорія Турського та «Повісті врем'яних літ»:

«Маючи намір описати війни королів з ворожими народами, мучеників з язичниками та єретиками, Церкви з єретиками, я перш за

все хочу викласти свою віру, аби майбутній читач не сумнівався у тому, що я правовірний християнин.

Окрім того, заради тих, хто відчуває страх перед наближенням кінця світу, я наважився, зібравши разом хроніки минулого, ясно викласти, скільки років пройшло від сотворіння світу [...]. Отже, я вірую у всемогутнього Бога-отця. Вірую у єдиного сина Його Ісуса Христа, Господа нашого... [...]. Про кінець світу я думаю так, як навчився у попередників: що літочислення ж світу цього і про підрахунок послідовності років ясно викладено в хроніках Евсевія, єпископа Кесарійського, та Ієроніма-пресвітера [...]. Тому і ми, за прикладом згаданих письменників, бажаємо, якщо Господь удостоїть нас своєю допомогою, провести літочислення від сотворіння перших людей до наших днів. Це ми зробимо найуспішніше, коли почнемо виклад від самого Адама» (Григорій Турський «Історію франків» / Яковенко Н. Вступ до історії. – К, 2007. – С. 63 – 64).

«Літописець Руський, з богом, починаємо. Отче, благослови!

Повість врем'яних літ чорноризця Федосієвого монастиря Печерського, звідки пішла Руська земля, і хто в ній найперший почав княжити, [і з чого Руська земля] такою стала.

Се почнемо повість оцю.

Після потопу-бо троє синів Ноевих, Сим, Хам і Афет, розділили [між собою] землю. Симові дістався схід [...]. Хамові ж дісталася полуднева частина [...].

Афетові ж дісталися північні і західні краї [...].

Сим же, Хам і Афет розділили землю,

І жереб метали не переступати нікому жереб братній,

І жив кожний у своїй частині.

І був народ єдиний,

І умножився людьми на землі,

І намислили вони ...

спорудити стовп до небес,

І змішав Бог мови,

І розділив на сімдесят і на дві мови,

І розсіяв по всій землі.

Після змішання мов Бог [...] зруйнував стовп,

Після зруйнування стовпа і поділу мов взяли сини Симові східні країни, а Хамові сини — полудневі країни, Афетові ж сини взяли захід і опівнічні країни. Від цих же сімдесяти і двох народів і був народ слов'янський племені Афетового, названий норцями, що суть словени.

По довгих временах сіли словени по Дунаю.

В літо 6360 [852], індикта 15, коли почав царювати Михайло, почала прозиватися Руська земля. Про це довідалися ми з грецького літопису, в якому сказано, що при цьому царі Русь приходила на

Цареград; так от від цієї дати почнемо і відлік зробимо: як від Адама до потопу літ 2242; а від потопу до Аврама літ 1082, від Аврама до відходу Мойсієва літ 430, од відходу Мойсієва до Давида літ 601, від Давида і від початку царювання Соломона до полону Іерусалима літ 448, од полону до Александра [Македонського] літ 318, од Александра до різдв Христова літ 333, од різдв Христова до Костянтина літ 318, од Костянтина ж до Михайла цього літ 542. Од першого літа Михайла цього до першого літа Ольгова, руського князя, літ 29; од першого літа Ольгова, з того часу, як сів у Києві, до першого літа Ігорового літ 31; од першого літа Ігорового до першого літа Святославового літ 33» (Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) [Електронний ресурс] / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В.В. Яременка. – К., 1990. – Доступно з: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar01.htm>).

1.1. Висловіть й аргументуйте свою думку з питань:

1.1.1. Якими засобами у фрагментах зазначених творів автори намагаються завоювати довіру читачів?

1.1.2. Чи простежується у наведених тут двох окремих частинах середньовічних творів ідеї універсальної всесвітньої історії та лінійності історичного часу?

1.1.3. Як тут узгоджуються історії локальних країн та окремих народів із всесвітньою історією?

1.1.4. Чи відбивається у фрагментах зазначених творів провіденціалізм (тобто уявлення про історію як повної реалізації уявлень про кінець світу, про кінцеву долю людства, заздалегідь наявного божественного задуму, згідно з яким в кінцевому рахунку все і розвивається)?

1.1.5. За допомогою яких відправних точок «батьки французької та української історій» поділяють розвиток предмету свого розгляду на періоди?

Теми для написання есе

1. Феномен та специфіка давньоруського літописання.
2. «Повість временних літ»: джерела, основні ідеї, особливості.
3. Київський літопис: джерела, основні ідеї, особливості.
4. Галицько-Волинський літопис: джерела, основні ідеї, особливості.
5. Супрасльський літопис: загальна характеристика пам'ятки, джерельна база твору.
6. Хроніка Биховця: загальна характеристика пам'ятки, джерельна база твору.
7. Баркулабівський літопис: загальна характеристика пам'ятки, джерельна база твору.
8. Тему есе визначає студент/ка (узгодити із викладачем).

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit.htm>
2. Литовсько-білоруськи літописи // Полное собрание русских летописей: Т. 32, 35. URL: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov.htm>
3. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. Яременка. Київ: Рад. письменник, 1990. URL: <http://izbornyk.org.ua/pvlyar/yar.htm>

Література

10. Вілкул Т. Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 518 с.
11. Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис. Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості. Київ, 1961. URL: <http://litopys.org.ua/hens1/hn.htm>
12. Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис. Процес складання; редакції і редактори. Київ, 1958. URL: <http://litopys.org.ua/hens2/hs.htm>
13. Грушевський М. Історія української літератури: в 6 т. Т. 2, 3. URL: <http://litopys.org.ua/hrushukr/hrushe.htm>
14. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Київ: Українознавство, 1996. 256 с.
15. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій Київ: Генеза, 2012. 512 с.
16. Котляр М.Ф. Духовний світ літописання. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 338 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5948-5/978-966-02-5948-5.pdf>
17. Котляр М.Ф. Київський літопис XII століття. Історичне дослідження Київ: Інститут історії України, 2009. 316 с. URL: <http://www.history.org.ua/?litera&id=2048>
18. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій: Навчальний посібник. Чернівці, 1999. 520 с.
19. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. Київ: Наукова думка, 1984. 176 с. URL: <http://litopys.org.ua/krypgvol/krypgv.htm>
20. Моця О.П. До вивчення джерельної бази «Повісті временних літ» // Український історичний журнал. 2010. №6. URL: <http://histans.com/JournALL/journal/2010/6/11.pdf>
21. Тоточко П. Літописи Київської Русі. Київ: Киевская Академия евробизнеса, 1994. 88 с.
22. Франчук В.Ю. Киевская летопись. Состав и источники в лингвистическом освещении. К.: Наукова думка, 1986. 181 с.

ТЕМА 3. ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ В УКРАЇНІ XVI – XVII СТ.

- 3.1. Вплив ідей Відродження та Реформації на розвиток історичної думки XVI – на початку XVII ст. Апеляція до історії в полемічній літературі.
- 3.2. Монастирські літописи XVII ст. (Густинський, Межигірський).
- 3.3. Компілятивна література другої половини XVII ст. “Хроніка” Феодосія Софоновича та “Синопис”.

Мета. Розглянути вплив ідей Відродження та Реформації на розвиток історичної думки XVI – початку XVII ст. в Україні. З’ясувати національні мотиви творчості мислителів XVI – початку XVII ст., монастирських літописів та історичні засади міжконфесійної конфронтації в контексті Берестейської унії. Визначити місце в українській історіографії компілятивної літератури другої половини XVII ст. (“Хроніка” Феодосія Софоновича та “Синопис”).

Для укладання теоретичного контенту теми
було використано навчальну та наукову літературу:

1. Дзира Я.І. Межигірський козацький літопис // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі: URL: http://www.history.org.ua/?termin=Mezhyg%D1%96rsky_kozatsky_l%D1%96topis
2. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ.: Генеза, 2012. С. 100.
3. Мицик Ю.А. Синопис виданий у Києві (1674). URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Synopsys>
4. Павленко Г.І. Полемічна література. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Polemichna_literatura
5. Сас П. Станіслав Оріховський. URL: <http://spilka.uaweb.org/library/orichowski.html>

3.1. Вплив ідей Відродження та Реформації на розвиток історичної думки XVI – на початку XVII ст. Апеляція до історії в полемічній літературі.

Суспільно-політичні, релігійні та культурні перетворення, що охопили Європу у XVI ст. не обійшли й Україну. Ідеї Відродження та Реформації кардинально змінили світогляд людей. Довіра до церкви виявилася підірваною, почали ставитися під сумнів релігійні догмати. Основною рисою нової культури став гуманізм. У центр уваги дослідників була поставлена людина, її почуття, думки, переживання. Провіденціалізм уже не задовольняв мислячих людей. Лише аналіз причин міг пояснити певну подію. З'являються перші спроби наукової критики історичних джерел, виявляються історичні подробиці (моці святих, священні тексти, державні документи). Сухий перелік фактів, притаманний хронікам, уже не відповідав практичним потребам суспільства. Був зроблений крок до *описової аналітичної історії*, що давало можливість краще усвідомити певне історичне явище і зробити висновки. Зростає інтерес до минулого. Винайдення книгодрукування зробило можливим масове тиражування творів, що спричинило справжній інформаційний бум у тогочасному суспільстві. Знання робилися доступними для більш широкого загалу. Латина втрачає свою монополію, у якості єдиноприйнятної книжної мови, все більше починає використовуватися народна мова.

Вплив ренесансних і реформаційних ідей найбільшою мірою відбився у творчості видатного гуманіста, мислителя, письменника С. Оріховського.

Оріховський Станіслав (1513 – 1566), видатний письменник-гуманіст, якого за красномовство називали “рутенським [руським] Демосфеном”. Сам Оріховський підкреслював своє українське походження додаючи до свого прізвища епітети “Русин” або “Роксолан”. Народився в сім’ї окатоличеного українського шляхтича Станіслава Оріховського (прізвище походить від с. Оріховки біля Перемишля). Мати – Ядвіга Баранецька – дочка православного священника. Навчався у Перемишлі, потім протягом 17 років (1526 – 1543) в університетах Кракова, Відня, Болоньї та Падуї, а також у Римі та Венеції. Деякий час був учнем Мартина Лютера у Віттенберзі (Німеччина), хоча й зберіг католицизм. Ім’я С. Оріховського здобуло європейську відомість. Після повернення в родовий маєток Оріховку (1543) прийняв сан католицького священника, хоча особливої поваги до канонів релігії він не відчував. Серед його творів найбільше відомі промови й звернення до польських королів, філософсько-політичні твори (найвідоміші трактати “*Про турецьку загрозу*”, “*Напучення королеві польському Сігізмунду Августу*”, “*Хрещення русинів*”). Суспільно-політичні ідеї Оріховського мали вплив на становлення Речі Посполитої.

С. Оріховський гарно знав історію і постійно наводив історичні приклади, щоб обґрунтувати свої твердження. Так, у латинському творі “Про турецьку загрозу” саме на підставі аналізу історичних фактів він наочно показав процес поширення експансії Османської імперії і його можливі наслідки. Як історик, Оріховський завжди вимагав залучення широкого кола історичних джерел і критичного ставлення до них. Він завжди вмів майстерно провести історичні аналогії. Наприклад, козаків він порівнював зі спартанцями й обґрунтовував корисність залучення на королівську службу деякої частини кращих козаків для несення вартової служби. Оріховський постійно проводив паралелі між минулим і сучасністю. Він стояв у витоків аналітичної історіографії нового часу.

Ідеї історії, звернення до минулого з метою обґрунтування певних положень стала звичайними явищами в **полемічній літературі**, яка розгорнулася з приводу релігійної унії православної і католицької церков. Прихильники кожного з таборів вишукували в історії аргументи на користь своєї позиції, доводячи, що саме вона є історично визначеною і закономірною.

Вважається, що початком релігійної полеміки щодо унії між православною і католицькою церквами став вихід у світ в 1577 р. твору єзуїта **Петра Скарги** “*Про єдність церкви Божої*”, де доводилося, що представники грецької церкви (православні) відступили від істинної релігії і єдиний вихід є повернення до церковної єдності з католиками, тобто визнання влади папи римського. Подібні погляди висловлювали у своїх творах наступні прихильники унії *Інатій Потій, Йосафат Кунцевич*, в пізні роки – *Мелетій Смотрицький* та ін. Вони щедро черпали з історії докази на підтвердження своєї правоти. Так, на відміну від константинопольського патріарха – головного владики православ’я, який повністю перебував під владою світських правителів, спочатку візантійського імператора, а згодом взагалі нечестивого турецького султана, римський папа ніколи не був підданим світських правителів, а Рим завжди був нерушимим оплотом християнства, починаючи з часів перших апостолів Христа. У розділенні єдиної церкви звинувачували лише православні. Доводилося, що ідея унії давно вже усвідомлена самими православними владиками, які самі шукають союзу з католицькою церквою, про що свідчить, наприклад, Флорентійська унія 1439 р.

Ідея унії сколихнула українське суспільство. Першою пам’яткою української *антиуніатської полемічної літератури* став твір ректора Острозької академії **Герасима Смотрицького** “*Ключ царства небесного*” (1587). Противники унії князь Костянтин Острозький, єпископ Христофор Філалет, у ранні роки – Мелетій Смотрицький, священники: *Клірик Острозький, Захарія Копистенський, Василь Суразький, Стефан Зизаній* та ін. доводили брехливість наклепів на

православну віру, традиційність, істинність і богоданність своєї релігії. Прибічники православ'я висміювали католицькі догмати (про чистилище, непогрішність папи і т.д.), григоріанський календар тощо. Підкреслювалася споконвічна боротьба православного населення України за збереження своєї віри, прав і традицій проти католицької експансії. Православ'я підносилося як знамено вічної боротьби за свою релігійну, соціальну та національну свободу.

Особливе місце у захисті православної віри і національних прав українців належить ченцю **Івану Вишенському**. Серед більш ніж півтора десятка його творів найбільш відомими є *“Обличение диавола-миродержца”*, *“Послание до всех обще в Лядской земли живущих”*, *“Послание к утекиим от православной веры епископам”*, *“Зачапка мудрого латынника з глупым русином”* та ін.

Його трактати і послання, об'єднані в рукописну «Книжку», хоч і мали антикатолицьку спрямованість, стосувалися історії людської цивілізації. На думку мислителя, до розколу християнства людські стосунки розвивалися гармонійно, а тому треба повернутися до попереднього стану розвитку, тобто до моральної чистоти і первісної освіченості. Ідеалом він вважав суспільство, сформоване з громад, подібних до ранньохристиянських спілок. У посланні «Тобі, котрий мешкає в землі, що зветься польська...» втілені антипольські настрої, що дедалі більше поширювалися у козацькому середовищі. Автор називає Польщу країною грішною, а людей лихими, лютими і закликає їх покаятися.

Релігійна полеміка *посилила патріотичні почуття української інтелігенції*. В багатьох творах доводилася спадковість українського суспільства від традицій Київської Русі, а тому підкреслювалася необхідність зберігати традиційну мову, культуру, релігію. Прямими нащадками славних давньоруських витязів проголошувалися козаки. Загальнонародне піднесення постійно стимулювалося майже безперервними козацько-селянськими повстаннями кінця XVI – першої половини XVII ст. Посилився суспільний інтерес українських культурних кіл до своєї історії.

3.2. Монастирські літописи XVII ст. (Густинський, Межигірський).

Починаючи з XVI ст. провідну роль у захисті православної віри й української культури відігравало козацтво. У XVI – XVII ст. церква поступово втрачає монополію над літописанням, хоча монастирі, як і раніше, залишаються літописними центрами. Спостерігається розвиток монастирського літописання на землях, які знаходяться під захистом і опікою козаків. Саме тому монастирські літописи цього часу, крім церковного життя, приділяють значну увагу діяльності козаків, описуючи їхні війни, повстання, діяльність гетьманів.

Особливої прихильності набувають гетьмани оборонці України й православ'я: Дмитро Вишневецький-Байда, Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький. Чітко вираженою стає антикатолицька й антиуніатська позиція авторів. Хоча літописці залишаються відданими монархістами і лояльно ставляться до правителів держави, під владою яких знаходиться Україна – чи то польські королі, чи то московські царі.

Зберігаючи в цілому літописні традиції попередніх часів, монастирські літописи XVII ст. мають і нові риси. Все частіше літописці звертаються до побуту простого народу, умов життя, наводяться ціни на продукцію. В книжній мові літописів постійно прослизують елементи народної говірки.

Провіденціалізм цього часу є скоріше даниною традиції, ніж дійсним способом мислення авторів, оскільки досить часто вони безпосередньо звертаються до причин, що зумовили певну подію: війну, повстання, стихійне лихо. Зменшується вага казковості, надприродності, хоча й не зникає зовсім. Подекуди можна зустріти свідчення типу, як жінка за одними пологами народила 36 дітей, чи про появу теляти з сімома головами (Густинський літопис).

Порічний виклад вже заважав нормальному висвітленню подій, але й відійти від нього літописці не могли, бо саме це складало сутність літописів.

Значного поширення при написанні історичних праць набуває *метод компіляції* (“метод клею і ножиць”), коли інформація вилучається з декількох творів, які доповнюють одне одного, і співставляється у нову сукупність, більш повну за інформативністю. З XVII ст. практично у всіх творах бачимо компілятивний характер.

Одним з найбільш відомих літописів цього періоду є **Густинський літопис**. Справжня назва твору «Кройника, которая начинается от потопа первого мира, и столпотворения...». Його назва походить від Густинського монастиря поблизу Прилук. Автор літопису невідомий. Зате відоме ім'я переписувача *Михайла Лосицького*, завдяки якому цей твір зберігся. Очевидно, він переписав його з якогось раннього рукопису. Події у літописі доведено до 1597 р. – початку запровадження унії. Автор знайомий з творами руської, грецької, польської та латинської літератури. Виклад подій неодноразово переривається авторськими роздумами про сутність життя, про значення історії тощо.

До більш пізнього часу відноситься **Межигірський літопис**, названий так від монастиря на Київщині. Цей літопис охоплює події майже всього XVII ст. Ймовірним автором його є священик *Ілля Коцаківський*. Події церковного життя у літописі відступають на другий план. Автор детально описує причини, хід і наслідки козацько-селянських повстань. Головне місце у творі посідає Хмельниччина і Руїна. Події доведено до 1700 р.

Зберігся в Київському Межигірському Спасо-Преображенському монастирі як частина рукописної збірки уставника цього монастиря Іллі (Коцаківського), який помер 1720 р. Згідно з характером, патріотичним настроєм і майже живою народною мовою, можна твердити, що його автором був хтось із освічених запорожців, який доживав свого віку в Межигірському монастирі. Літопис складається з 41 оповідання, які охоплюють історичні події з 1608 р. до 1700 р. Із них 13 прямо чи посередньо стосуються самого монастиря, який протягом своєї двохсотрічної історії підтримував якнайтісніші зв'язки з Запорозькою Січчю (у другій половині XVII ст. запорозькі козаки вважали Вольності Війська Запорозького низового «парафією» Межигірського монастиря). У літописі подано важливіші історичні і політичні події першої половини XVII ст. всієї України, особливо зазначено протипольські козацькі війни, що їх очолювали гетьмани М. Жмайло, В. Томиленко, П. Бут, Я. Острянин, полковник П. Скидан. З поразкою останніх, пише автор, пов'язано заснування Чугуївської слободи, а також призначення 1638 р. в козацькі полки польських полковників. У творі згадуються видатні українські культурні й церковні діячі Йов (Борецький), Петро (Могила), Сильвестр (Косов), Інокентій (Гізель), а також імена польських королів, полководців, московських царів, воєвод, патріархів.

Докладно розповідається про переможний хід національно-визвольної війни під орудою Б. Хмельницького, зазначено смерть гетьмана. Автор пише про політику наступників Б. Хмельницького, починаючи від Ю. Хмельницького і завершуючи І. Мазепою, союз П. Дорошенка з турецьким султаном Мегмедом IV, українсько-російські відносини політичного змісту. З історичних подій другої половини XVII ст. виділяє спустошення Києва військом кн. Я. Радзивілла та поразку військ Б. Шереметьєва під містечком Чуднів, похід польського короля Яна II Казимира Ваза, зупиняється на розриві відносин лівобережного гетьмана І. Брюховецького з Москвою, зазначає невдалий похід І. Самойловича і князя В. Голіцина в Крим, похід І. Мазепи і Б. Шереметьєва до фортеці Казікермен та участь козацьких полків під орудою Я. Лизогуба в здобутті Азова.

В літописі йдеться про окремі татарсько-турецькі наскоки на Україну і спустошення Полтавщини, Переяславщини, Чигирини, Кам'янця, події, що сталися в Москві в останній чверті XVII ст. В деяких оповіданнях описано стихійні лиха: пожежу в Київському замку, посушливі роки, великі морози, нашествя сарани, чума, землетруси, сонячне затемнення тощо. Межигірський літопис – одне із джерел великих літописних праць XVIII ст., цінна хроніка з історії України XVII ст.

3.3. Компілятивна література другої половини XVII ст. («Хроніка» Феодосія Софоновича та «Синопис»).

У другій половині XVII ст. велике число історичних творів пишеться у вигляді «хронік». Хронікарство було популярним жанром польського історіописання XVI – XVII ст. Серед польських хроністів, які зверталися й до минулого України, виділяються Матвій Стрийковський, Мартин Кромер, батько і син Мартин та Йоахим Бельські та ін. На відміну від літописних зводів компілятивні “хроніки” були більш насичені інформативно, мали логічнішу структуру, наводили багато цікавих фактів, дозволяли провести порівняльний аналіз різних творів, перевірити свідчення про події за різними джерелами, висловити своє бачення проблеми. На думку відомого історика Ю. Мицика у “хроніках” відбивається перехід від літописання до наукового мислення.

Найбільш відомим твором такого плану є “Кройніка з літописців стародавніх” ігумена Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві **Феодосія Софоновича**, що вийшла у 1672 р. Головною метою автора було зробити нарис вітчизняної історії. Цікавою рисою є рівномірність уваги дослідника до історії всієї України. Історія Галичини для нього так само важлива, як і історія Київщини. На думку Ф. Софоновича, людей, що не знають своєї історії, всі вважають за дурнів. Українську історію Ф. Софонович розглядає за традиційною літописною схемою: від початків Київської Русі, її розквіту та занепаду, через добу ВКЛ і польське панування, діяльність козацтва і Хмельниччину, до тогочасного періоду, коли Україна опинилася під владою російського царя. Позитивною рисою “Хроніки” є елемент науковості, Софонович вказує твори звідки він взяв те чи інше свідчення. Він охоче визнає компілятивний характер праці: “що де з різних літописців руських і польських вчитав, те й пишу”.

Особливістю “Хроніки” є зростання долі суб’єктивізму автора, на відміну від літописів. Ф. Софонович постійно наводить свої роздуми, приймає або спростовує чийсь точку зору. Не всі його пояснення можна вважати науковими: так, назву росіян він виводить від “розсіяння по світу”, що виглядає кумедно і трохи наївно. Однак саме висловлення власної позиції, що раніше майже не допускалося літописцями, було прогресивним явищем.

Найпопулярнішим твором компілятивного характеру цього періоду по праву вважається “Синопис”. Ця книга вперше вийшла у Києві в 1674 р. її назва перекладається з грецької як “загальний огляд”, зазвичай, цим словом називали збірки статей і матеріалів з однієї тематики. Авторство “Синописа” залишається дискусійним питанням. Серед імовірних авторів називали Феодосія Софоновича, оскільки “Синопис” де в чому перегукується з його “Хронікою”; архимандрита Києво-Печерської Лаври та ректора Києво-Могилянського колегіуму

Інокентія Гізеля, оскільки в “Синописі” сказано, що цей твір був виданий з його благословення; ченця того ж монастиря Пантелеймона Кохановського, який незабаром видав твір, що теж мав назву “Синопис”; а також лаврського друкаря Івана Армашенка. Висловлювалися думки щодо колективного авторства. Але в будь-якому разі більшість дослідників сходиться на тому, що Інокентій Гізель, якщо не був автором, то, принаймні, головним редактором “Синописа”.

“Синопис” є унікальним твором історичної літератури. Написаний він майже розмовною літературною мовою. Виклад на відміну від літописів дуже жвавий, цікавий, емоційно насичений. У ньому велика кількість афоризмів і крилатих висловів. Намагаючись дати раціональне пояснення, автор дуже часто вдається до фантазування, домислення. Так, назву Москви він виводить від легендарного правителя Мосоха, козаки, на його думку, походять від ватажка Козака. Рюриковичі розглядаються як нащадки римського кесаря Августа тощо. Головною особливістю “Синописа” є ідея державної єдності руських земель. Хоча події в Україні займають багато місця, однак вона, як окреме суспільно-політичне тіло ніяк не виділяється. У “Синописі” Московське царство зображено спадкоємцем Київської Русі. “Синопис” обґрунтував закономірність об’єднання всіх руських земель під владою московського царя. Першим російським самодержцем названо Володимира Хрестителя. Твір пронизаний духом відданості та лояльності до російського монарха. Його повна назва містить присвяту царю Олексію Михайловичу. Не випадково в наступні 200 років “Синопис” був найпопулярнішим історичним твором у Російській імперії, який перевидавався майже 30 разів і використовувався у якості офіційного підручника з історії.

Закономірно постає питання, «чи не відбиває текст московську цензуру?». Загадковим є чому ніде не згадується повстання козаків XVII ст. або роль Богдана Хмельницького та козаків у «поверненні» Києва. Брестська унія, осередок першочергового інтересу більшості авторів історії цього періоду, навіть не згадана. Таким чином, замість двох головних подій тогочасної української історії – Брестської унії і козацького повстання – «Синопис» концентрується на законних правителях Києва, знаходячи належне продовження у власному часі царі Москви.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Контрольні запитання

1. Особливості компілятивної літератури другої половини XVII ст.
2. Особливості історичної думки в Україні XVI – початку XVII ст.
3. С. Оріховський та витoki аналітичної історіографії нового часу.
4. Полеміка з проблем унії та посилення інтересу до української історії.
5. Особливість монастирського літописання XVII ст. на прикладі Густинського та Межигірського літописів.
6. Компілятивна література другої половини XVII ст. (“Хроніка” Феодосія Софоновича та “Синопис”).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Заповнити таблицю, опрацювавши матеріал посібника та історіографічні джерела:

Історичні знання в Україні XVI – XVII ст.

Назва історичного твору	Автори	Хронологічні межі	Головна ідея / історичні факти	Історичні джерела, що були використані	Вплив напрямків західно-європейської історіографії

Аналіз історіографічних джерел

1. Прочитайте промову С. Оріховського «Про турецьку загрозу» (Слово перше: <http://litopys.org.ua/human/hum05.htm>; Слово друге: <http://litopys.org.ua/human/hum06.htm>), висловіть й аргументувати свою думку з питань:

- 1.1. Які провідні ідеї західноєвропейської історіографії простежуються в історіописанні С. Оріховського?
- 1.2. Яким чином автор розкриває проблему поширення експансії Османської імперії та її наслідки? Які наукові прийоми використано для цього?
- 1.3. Чи наведено у промові джерела для аргументації історичних фактів? Назвіть їх.

Теми для написання есе

1. Вплив ідей Відродження та Реформації на розвиток історичної думки XVI – на початку XVII ст. Історичні погляди С. Оріховського.

2. Сприйняття історії в полемічній літературі (І. Вишенський, І. Борецький, І. Потій та ін.).
3. «Синопис»: формування суспільної історичної свідомості в Україні.
4. Тему есе визначає студент/ка (узгодити із викладачем).

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Летопись Густинського монастиря. URL: <http://izbornyk.org.ua/gustmon/gusm.htm>
2. Межигорская летопись (1608 – 1700) URL: <http://izbornyk.org.ua/sborlet/sborlet04.htm>
3. Синопис Київський (1674). URL: <http://izbornyk.org.ua/synopsis/syn.htm>
4. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / АН України, Археограф, коміс., Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України. Підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю.А. Мицика, В.М. Кравченка. Київ: Наук. думка, 1992. URL: <http://izbornyk.org.ua/sofon/sof.htm>
5. Станіслав Оріховський. (Збірка праць). URL: <http://litopys.org.ua/human/hum04.htm>
6. Станіслав Оріховський-Роксолан. (Збірка праць). http://litopys.org.ua/old14_16/old14_08.htm

Література

7. Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. У 2-х ч. Ч.1. 502 с
8. Вирський Д. Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. Кременчук: Вид-во КДГУ. 2001. 217 с.
9. Вирський Д. Станіслав Оріховський-Роксолан: життя і пам'ять. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 215 с.
10. Грушевський М. Історія української літератури: в 6 т. Т. 5, 6. URL: <http://litopys.org.ua/hrushukr/hrushe.htm>
11. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Київ: Українознавство, 1996. 256 с.
12. Жиленко І.В. Синопис Київський. Лаврський альманах / Відп. ред. В.М. Колпакова. Київ: ВІПОЛ, 2002. 194 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zhylenko_Iryna/Synopsys_Kyivskyi_Lavrskyi_almanakh/
13. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2012. 512 с.

-
-
14. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій: Навчальний посібник. Чернівці, 1999. 520 с.
  15. Мицик Ю.А. Ієромонах Феодосій Софонович – ігумен Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря // Науковий збірник присвячений 900-літтю Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря: матеріали науково-практичної конференції «Михайлівський Золотоверхий монастир: історія крізь століття». Київ: Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир, 2008. С. 172 – 179. URL: http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/123456789/365/1/Mitsyk_Iyeromonah.pdf
  16. Сас П.М. Українсько-польський мислитель доби Відродження Станіслав Оріховський: на шляху до історизму нового часу // Український історичний журнал. 1991. № 1. С. 87 – 98.
  17. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / Пер. з англ. Марії Габлевич. Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. 250 с., 5 карт. Нарис 10: Релігійна полемічна література в українсько-білоруських землях у XVI–XVII ст. URL: <http://litopys.org.ua/ishevch/ishev.htm>

ТЕМА 4. КОЗАЦЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ НАПРИКІНЦІ XVI – СЕРЕДИНІ XVIII СТ.

4.1. Загальна характеристика козацького літописання.

4.2. Літописи Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка.

Мета. Розкрити особливості та новий зміст української історичної думки в козацько-гетьманські часи, зародження козацького літописання та його значення для збагачення історичних знань, з'ясувати вплив автономістських і антимосковських мотивів на світогляд та історичну свідомість українського суспільства.

Для укладання теоретичного контенту теми
було використано:

1. Мицик Ю.А. Козацькі літописи // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kozacki_litopysy
2. Сас П.М. Граб'янка Григорій Іванович і його літопис української історії та історії козацтва // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Grabyanka_G
3. Сас П.М. Величко Самійло Васильович та його літопис // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Velychko_S
4. Шевчук В.О. Самійло Величко та його літопис. URL: <http://litopys.org.ua/velichko/vel01.htm>

4.1. Загальна характеристика козацького літописання.

Козацькі літописи – умовна назва групи історичних пам'яток (як власне літописи, так і історичної повісті, щоденники та мемуари) про козацьку добу в українській історії. Ця назва увійшла до вжитку у XVIII ст., тоді під «козацьким» розуміли все «українське». На відміну від монастирських літописів, написаних священиками, група літописів, яку умовно називають козацькими чи козацько-старшинськими, створена світськими особами, що яскраво відбивається у тексті. Церковне життя саме по собі козацьких літописців цікавить мало, хоча й це не означає, що вони не були віруючими людьми. Як вихідці з народу, вони були ближче до народних традицій, ніж ченці. Проте, звичайно, в першу чергу їх цікавили інтереси козацької старшини. Мова козацьких літописців відходить від зашкарублої церковно-слов'янщини і наближається до розмовної.

Аудиторія, на яку були розраховані ці твори, освічене поспільство. Головну увагу звернуто на військову історію. Прославляється діяльність видатних козацьких гетьманів. Центральною подією всіх козацьких літописів є війна під проводом Богдана Хмельницького. На відміну від монастирських служників, що сиділи в замкнених келіях, козацькі літописці брали активну участь в описуваних ними подіях, тому читати ці твори надзвичайно цікаво. Як правило, козацькі літописи представляють собою поєднання літописної і мемуарної літератури. Разом з тим, козацькі літописці схильні до літературних прикрас, художньої вигадки.

Починаючи з кінця XIX ст. до групи козацьких літописів почали зараховувати лише 3 класичні пам'ятки української історіографії – це «Літопис Самовидця», літопис Г. Граб'янки та літопис С. Величка. Однак таке звуження змісту назви «козацькі літописи» не є виправданим, оскільки точності воно їй не додає, але потребує пошуку іншої назви для означення чималої низки джерел з традиційного для XVIII ст. списку. Тому доцільно до групи козацьких літописів, окрім 3-х основних, додати принаймні ще кілька.

Першим козацьким літописом був так званий **Традиційний літопис**, він містив повідомлення про пов'язані з історією козацтва події від 1506 р. або 1516 р. (похід козацького гетьмана П. Лянцкоронського проти ординців) до першої половини XVII ст. Цей літопис зберігся лише в складі пам'яток пізнішої доби.

Одним із наступних літописів, що були створені в період національної революції 1648 – 1676 рр., є «Уманський літопис» (зберігся частково у складі «Кройніки» Ф. Софоновича та «Літопису Самовидця»), у ньому містяться повідомлення про події 1648 – 1672 рр.

Цікавою пам'яткою історичного письменства є **Львівський літопис** – умовна назва одного з найбільш ранніх із відомих нині українських літописів XVII ст. Виявлений на початку 1830-х рр.

істориком Д. Зубрицьким в архіві Ставропігійського інституту у Львові. Був розміщений у рукописній книзі, упорядкованій з різних документів у першій половині XVII ст. колишнім студентом Замоїської академії (Польща) *Михайлом Гунашевським*, що служив Б. Хмельницькому. У цій книзі літопис був поданий під назвою «Ісписаніє літом от рождества Христова року... і по нім ідущих». Тоді ж Я. Половецький виготовив кілька його копій. Уперше одна з копій (нині вважається недосконалою) була опублікована М. Погодіним у Москві 1839 р.

Літопис має невеликий обсяг, хронологічно обіймає період від 1498 р. до 1649 р. Початкові записи в ньому здійснені за іноземними джерелами, зокрема за «*De origine et rebus gestis polonorum, libri XXX*» («Про походження і справи польського народу, 30 книг») М. Кромера, уперше виданим 1555 р. в Базелі латинською мовою. Перша частина літопису (1498 – 1591 рр.) подана у формі хронологічного ряду років з короткими повідомленнями про події навпроти деяких з них. У другій частині (1592 – 1618 рр.) – пропусків (років без подій) значно менше, а про кожну із зазначених подій міститься більш докладна інформація. У третій частині (1619 – 1649 рр.) – майже за всіма роками дається досить широкий опис подій (імовірно, автор був їх сучасником). Особливо багато уваги тут приділено висвітленню повстання Федоровича 1630 р., знищенню козаками під проводом І. Сулими 1635 р. Кодацької фортеці, повстанню Павлюка 1637 р. та козацького повстанню 1638 р. під керівництвом Я. Острянина й Д. Гуни і початку національної революції 1648 – 1676 рр.

Розглядаючи XIV – XVI ст., літописець робить великі хронологічні пропуски, бо, мабуть, не знає, що відбувалося в той період. Інколи вказуються дати без позначення подій. Очевидно, порічний виклад уже заважав літописцю, але сила традиції змушувала фіксувати дати, навіть, якщо нічого важливого і нічого відомого тоді не було. Але 1630 – 1640-ві рр. літописець описує як свідок, тому картини викладені ним виглядають дуже реалістично. Завершено літопис 1649 р. піком національної боротьби під проводом Б. Хмельницького.

Літопис вважається пам'яткою української мови. Найбільш повне видання літопису з науковими коментарями здійснено в 1971 р. О. Бевзом.

Першим із літописів, який повноцінно зберігся до наших днів, є «**Літописець**» (1673) **В. Дворецького**, колишнього київського полковника, про події часів національно-визвольної війни та Руїни. В його основу покладено 3-тю частину «Кройніки» Ф. Софоновича, при цьому скорочено відомості, які стосуються польської історії і, навпаки, розширено свідчення з української історії за рахунок записів почутого від інших та власних спогадів.

Три основні козацькі літописи («Літопис Самовидця», літописи Граб'янки Григорія Івановича та Величка Самійла Васильовича) були створені наприкінці XVII – початку XVIII ст. Вони справили потужний вплив на подальший розвиток української історіографії. Так, на основі літопису Г. Граб'янки було створено «Короткий опис Малоросії», який, у свою чергу, став базовим для інших пам'яток, зокрема «Літописця» Г. Покаса, «Літописця» І. Ананієвича та «Літописця» С. Дівовича.

Своєрідними літописами є історичні збірники, в яких поряд з копіями козацьких літописів переписувачі та редактори вміщували також копії текстів гетьманських статей, договорів з Московською державою та Річчю Посполитою, московських царських (з 1721 – імператорських) та польських королівських грамот, що стосувалися козацтва.

Авторами козацьких літописів наступного періоду були представники козацького стану, які мали добру освіту, доступ до архівів і бібліотек, знали іноземні мови. Вони значно збагатили джерельну базу літописів і водночас більш критично ставилися до використовуваних джерел. Власне, термін «літопис» не зовсім відповідає жанрові, в якому працювали автори. Їхні твори поєднують у собі риси літопису, історичної повісті, щоденника і мемуарів. У своїй більшості вони писані мовою, близькою до тогочасної української народної мови, розраховані на широке коло читачів і несуть потужний публіцистичний заряд.

Характерними рисами, які притаманні авторам усіх цих «літописів», є палкий патріотизм, зацікавленість історією української козацької державності, самостійницькі або принаймні автономістські погляди, позитивне ставлення до козацтва та очолюваної ним національно-визвольної боротьби українського народу в XVII – XVIII ст. Усі «літописи» мають світський характер. Головна увага в них приділяється винятково воєнно-політичним подіям, тоді як перипетії релігійного життя, окрім загального осуду політики релігійної дискримінації, що проводилася насамперед Річчю Посполитою, залишаються поза рамками викладу. Їхні автори нерідко розходилися в оцінці того чи того політичного чи державного діяча (насамперед це стосується гетьманів), тієї чи тієї події, – а це дає досить цікавий матеріал для дослідження перебігу ідеологічної боротьби у XVIII ст.

Козацькі літописи вплинули не тільки на українську історіографію, а й на всю українську культуру XVIII – XX ст. Їхній вплив особливо чітко виявляється в творчості, зокрема, Т. Шевченка, П. Куліша та М. Костомарова.

4.2. Літописи Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка.

Літопис Самовидця – одне з джерел з історії Української козацької держави другої половини XVII ст., пам'ятка національної

писемності. Створений на Стародубщині в останній чверті XVII ст. сучасником (самовидцем) описаних у ньому подій. Зберігся на Лівобережній Україні в кількох списках XVIII ст. (кожен зі списків має деякі доповнення і скорочення; жоден не містить назви твору та імені автора). Текст літопису дослідники поділяють на 2 частини. Перша охоплює події 1648 – 1672 і має характер історичних мемуарів. У основі другої (1673 – 1702) лежать щоденникові записи. Заходами П. Куліша, який дав назву рукопису, уперше твір був опублікований О. Бодяньським у Москві 1846 р.

Існує кілька гіпотез про ім'я автора літопису (зокрема, що ним є Ф. Коробка чи Ф. Кандиба), найбільш аргументованою з них вважається та, що розроблена В. Модзалевським, М. Петровським, М. Грушевським та ін. Згідно з нею, автором літопису був генеральний підскарбій часів І. Брюховецького, згодом – стародубський священик *Р. Ракушка-Романовський* (бл. 1622 – 1703 рр.). Цю гіпотезу вперше висловив у листі до П. Куліша історик-аматор П. Сердюков. Вона ґрунтується на постійному збігу обставин життя Самовидця з життєвим шляхом Р. Ракушки-Романовського. Самовидець бачив “конотопське диво” 1652 р. (“Конотопське диво” – в 1652 р. у Конотопі був убитий староста Сосновський з дружиною і дітьми. Тіла вбитих були вкинуті у колодязь. Через деякий час вода наповнила колодязь та підняла тіла вбитих наверх), брав участь у облозі Смоленська в 1654 р. та облозі Риги в 1655 р., в поході Юрія Хмельницького 1662 р., був учасником Чорної ради 1663 р. у Ніжині, брав участь у виборах на гетьмана Дем'яна Многогрішного у Новгороді-Сіверському в 1669 р. З 1670-х рр. головна увага присвячена подіям в околицях Стародуба. Саме тут у цей період доживав свого віку, прийнявши священицький сан, Р. Ракушка-Романовський. Літопис закінчується 1702 р. Смерть Р. Ракушки-Романовського припадає на 1703 р.

На думку дослідників, характерною особливістю літопису є відносно правдиве відображення загальної панорами історичних подій, що відбувалися в Україні в другій половині XVII ст. Саме таким чином у ньому описано, зокрема, хід національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. та утворення Української козацької держави. Автор на конкретних подіях виклав основні причини польсько-українського конфлікту. Його ставлення до козацьких верхів, різних суспільних станів найяскравіше засвідчує оповідання про сплановану Москвою Чорну раду 1663 р.

З багатьох висловлювань автора випливає, що він був прихильником сильної гетьманської влади, виразником інтересів заможного козацтва. Засуджував боротьбу різних політичних партій та соціальні заворушення, що тривали з 1658 р. до початку гетьманства І. Мазепи. Дав стриману характеристику Б. Хмельницькому (ймовірно,

---

на тональності його тексту позначилися песимістичні погляди і настрої, що склалися в нього під впливом подій в Україні 1670-х рр. – доби Руїни). Досить часто практикував безпристрасну форму викладу, це давало йому можливість не виявляти власного ставлення до багатьох діячів свого часу. З симпатією він писав лише про лівобережного гетьмана наказного Я. Сомка та про запорозького кошового отамана І. Сірка.

У негативному плані зобразив тих провідників, які вже зійшли з історичної сцени, зокрема гетьманів І. Виговського, Д. Многогрішного, І. Самойловича, полковника В. Золотаренка. Ключові події свого часу – Гадяцький договір 1658 р., Андрусівський договір (перемир'я) 1667 р., підлеглисть української церкви Московському патріархатові тощо – описав у спокійному тоні, а деякі такого ж масштабу події не згадав узагалі. Виявив своє співчуття народів у зв'язку із введенням Москвою податків і стихійними лихами (поширенням епідемій, нашествиям сарани, великими морозами тощо).

У літописі описано стосунки гетьманських урядів із сусідніми державами – Річчю Посполитою, Росією, Кримським ханатом, Османською імперією, Молдавським князівством. Ставлення автора до Польщі, Росії, їхніх політичних діячів не завжди виразне, інколи приховане. Оцінка політики Кримського ханату й Османської імперії стосовно України в усіх випадках є негативною і ґрунтується не тільки на релігійних переконаннях, а й, передусім, на засудженні спустошливих татаро-турецьких нападів, унаслідок яких Правобережна «Україна стала пуста», знелюдніла. Автор був досить добре обізнаний з подіями, що відбувалися в Литві, Курляндії (історична область у Прибалтиці на території сучасної Латвії), Ліфляндії (історична область у Прибалтиці – пн. частина сучасної Латвії та пд. частина Естонії), Швеції, Пруссії, Голландії (нині Нідерланди), Австрії, Угорщині та в ін. країнах. Термін «Україна» в тексті вжито понад 70 разів.

Написаний твір мовою близькою до народнорозмовної. Провіденціалізм у творі майже непомітний. Автор намагається простежити причинно-наслідковий зв'язок подій. Так, поразка полковника Мартина Небаби в 1651 р. пояснюється не божою волею, а тим, що козаки забули про обережність, “безпечне болшей бавячися п'янством”. Самовидець дуже сумує через розбрат і руїну України.

Опис подій у Самовидця дуже реалістичний. Автор детально розписує битви, вибори гетьманів, розправи поляків над українцями, а українців над поляками і євреями. У більшості випадків вказано джерело інформації. Самовидець підкреслює, що він чув від інших, а що бачив на власні очі. Наприклад, описуючи службу над тілом полковника Івана Золотаренка у 1655 р. в Корсуні у церкві святого Миколая, автор

докладно розповідає про пожежу у церкві, коли згоріло 430 чоловік, додаючи, що “й сам там был й набрался страху немалого”.

Твір Самовидця може бути визнаний літописом досить умовно. Літописний характер зберігається в порічному викладенні подій. Загалом же цей твір представляє спробу аналізу історичних подій, учасником і свідком яких був автор. Політичних діячів Самовидець оцінює з точки зору християнської моралі й українського патріотизму.

Літопис помітно вплинув на подальший розвиток української історіографії, насамперед на твір Г. Граб'янки, а через нього – на «Короткий опис Малоросії», компілятивні праці Я. Лизогуба, В. Рубана та інших авторів. Зверталися до цієї пам'ятки О. Рігельман і автор «Історії русів». З неї брали сюжети для своїх творів письменники (зокрема П. Куліш під час роботи над романом «Чорна рада»). Літопис написаний книжною українською мовою, близькою до народно-розмовної.

Літопис Григорія Граб'янки. Г. Граб'янка (р. н. невід. – бл. 1737 р.) – історик українського козацтва, представник риторично-фактографічної течії у вітчизн. історіографії. Навчався у Києво-Могилянському колегіумі. Від 1686 р. служив у козацькому війську. Був гадяцьким сотником, полковим осавулом, обозним. Брав участь в Азовсько-Дніпровських походах 1695–1696 рр. та Північної війни 1700 – 1721 рр. Від 1717 р. – гадяцький полковий суддя. Перебуваючи на цій посаді, разом із групою автономістськи налаштованої козацької старшини на чолі з П. Полуботком подав Петру I 1723 р. так звані Коломацькі чолобитні про скасування Малоросійської колегії та відновлення виборів гетьмана, за що був ув'язнений у Петропавловську фортецю. Звільнився 1725 р. після смерті Петра I. Од 1730 р. – гадяцький полковник. Учасник російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. Помер від поранення.

Граб'янка – автор історичного трактату – «Действія презельной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, с поляки ...Року 1710», в якому з прокозацьких позицій викладено події української історії з давніх часів до 1709 р. Оригінал твору не зберігся – до нас дійшло понад 50 його списків XVIII ст. Уперше твір було опубліковано (без зазначення автора) 1793 р. у журналі Ф. Туманського «Российский магазин». 1853 р. публікацію праці Граб'янки здійснила Київська археографічна комісія. Основну увагу Граб'янка приділив висвітленню витоків та історії становлення козацтва, описові національної революції 1648 – 1676 рр. і діяльності Б. Хмельницького. У творі події в Україні, починаючи з 1664 р., висвітлюються за принципом порічного викладу і досить лапідарно, а з кінця 90-х рр. XVII ст. сухі хронологічні записи стають домінуючими.

Загалом «Действія» вирізняються риторичним пафосом, загостренням уваги на героїці та моральних уроках історії. Грабянка нерідко вдавався до істотних переробок текстів автентичних джерел, а також вигадування документальних матеріалів. Водночас джерельна база твору досить широка. Керуючись ідеями поміркованого козацького політичного автономізму, Грабянка послідовно проводив думку про історичну самобутність, соціальну й політичну окремішність козаків. Твердив про їхнє нібито хозарське походження, наголошував на соціальній престижності козацького стану, насамперед козацької старшини, а також на принципі непорушності козацьких прав, свобод і вольностей. Негативно ставився до проявів антиукраїнської політики царизму, особливо діяльності в Україні російських воевод.

Величко Самійло Васильович та його літопис. Величко (бл. 1670 – після 1728) – історик українського козацтва, представник риторично-фактографічної течії у вітчизняній історіографії. Народився на Полтавщині. Освіту здобув, очевидно, у Києво-Могилянському колегіумі. Від 1690 р. служив у канцелярії генерального писаря В. Кочубея. Протягом 1705 – 1708 рр. – військ. канцелярист Генеральної військової канцелярії. Наприкінці 1708 р. під час політичних репресій Петра I в Україні, викликаних визвольним виступом І. Мазепи, був ув'язнений. Після звільнення в 1715 р. оселився в с. Жуки під Полтавою (нині село Полтавського р-ну Полтав. обл.).

Величко – автор фундаментального історичного трактату (написаного між 1715 і поч. 1720-х рр.), присвяченого подіям української історії з середини XVII до початку XVIII ст. Твір зберігся до наших днів не повністю. Перший том рукопису охоплює період з 1648 до 1659 рр. і має назву «Сказаніє о войні козацкой з поляками...»; Другий том (1660 – 1700 рр.) названо «Повествования летописная о малороссійских и иных отчасти поведениях собранная и здесь описанная». Рукопис містить ілюстрації, в т. ч. портрети дев'ятьох українських гетьманів. Зберігається у Російській національній бібліотеці у Санкт-Петербурзі, один із списків твору – в Ін-ті рукопису НБУВ. Праця С. Величка вперше опублікована в 4 т. 1848 – 1864 рр. Київською археографічною комісією.

Як справжній науковець, Величко на початку твору вказав основні джерела, що він поклав в основу. Він на – праці А. Гваньїні, М. Кромера, С. Окольського, С. Пуффендорфа, С. Твардовського, козацькі хроніки, документи Генеральної військової канцелярії, мемуари та ін. С. Величко тяжів до змалювання історичних діянь і повчальних подій минулого «високим» стилем за правилами риторичного мистецтва. В дусі такої методології та естетики він вдавався до літературної обробки джерельних текстів, вставок «під

документ» (зокрема, йдеться про кілька неавтентичних листів Б. Хмельницького, а також запорожців до різних адресатів). Водночас історик досить коректно ввів до літопису значний масив автентичних документальних матеріалів, причому досить часто спираючись на метод критики писемних пам'яток. Використовуючи метод компіляції, він склав цільну картину минулого. На відміну від класичних літописців, які просто фіксували події, автор намагався зробити їх ґрунтовний аналіз, зрозуміти їх причини і наслідки. Величко намагався критично ставитися до джерел і літератури, полемізує з іншими істориками.

Вузлові концептуальні моменти літопису С. Величка – доведення правомірності визвольної війни, виправдання добровільного підданства гетьмана Б. Хмельницького російському цареві, засудження внутрішніх чвар і міжусобиць в українському суспільстві, обґрунтування ідей історичної, соціальної і політичної винятковості козацтва та ідеї козацького політичного автономізму.

Історик вважав козацьку державу Б. Хмельницького правонаступницею частини давньоруської історичної спадщини. Козацтву відводилася націєтворча роль. Історик наголошував на престижності походження, етнокультурної і етнополітичної самобутності козаків, а також укр. народу в цілому. У цьому зв'язку він використав, зокрема, сарматський і хозарський історіографічні міфи походження українців, а також політично «паспортизував» українців етнополітонімом «козацько-руський народ». Послідовно проводив думку про стану рівність козацтва і шляхти (причому відмежовував козаків від «простих» посполитих). Позитивно оцінюючи приєднання України до Російської держави, С. Величко водночас засуджував антиукраїнську політику царизму – розчленування території України за Андрусівським договором (перемир'ям) 1667 р., наступ на традиційні права українського народу, насамперед козацтва, зруйнування у травні 1709 р. російськими військами за указом Петра I Запорозької Січі та ін.

В політичному устрої українського суспільства історик виділяв конструктивну і стабілізуючу роль Запорозької Січі, яка, доводив він, була ідеальним інструментом козацької демократії, служила противагою гетьмана-владолобця і стояла на сторожі православ'я та цілісності Вітчизни. Деструктивним суспільним чинником С. Величко вважав нездатність козацької еліти політично консолідуватися. Хоча в розумінні історії у С. Величка присутні провіденціалістські риси, його історичне мислення в цілому було секуляризованим (світським).

На відміну від Г. Грабянки С. Величко написав свій твір майже розмовною, живою літературною мовою, як зазначив сам автор, «наріччям малоросійським», хоча і з вкрапленням старослов'янizmів, полонizmів і латинizmів. Крім літопису, збереглася ще одна праця Величка – «Космографія».

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Контрольні запитання

1. Загальні властивості козацького літописання.
2. Традиційний літопис.
3. Львівський літопис.
4. «Літописець» (1673) В. Дворецького.
5. Літопис Самовидця: проблема авторства; структура і основний зміст; ідейне спрямування.
6. Літопис Г. Грабянки: життєвий шлях, політичні погляди та духовний світ автора.
7. Літопис Г. Грабянки: структура, джерела і основний зміст літопису, ідейне спрямування.
8. Літопис С. Величка: життєвий шлях автора; джерела та основний зміст твору; ідейне спрямування.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Заповнити таблиці, опрацювавши матеріал посібника та історіографічні джерела:

Козацьке літописання наприкінці XVI – середині XVIII ст.

Назва історичного твору	Списки/ автори	Хронологічні межі	Головна ідея / історичні факти	Історичні джерела, що були використані	Перша публікація

Історія вивчення козацького літописання

Назва історичного твору	Дослідження козацького історіописання			
	Ім'я та прізвище дослідника	Назва праці	Рік видання	Головні висновки

Теми для написання есе

1. Літопис Самовидця: проблема авторства, джерела, основні ідеї, особливості.
2. Літопис Г. Грабянки: джерела, основні ідеї, особливості.
3. Літопис С. Величка: джерела, основні ідеї, особливості.

-
-
4. Порівняльний аналіз козацьких та давньоруських літописів: специфіка, тематика, мова.
  5. Тему есе визначає студент/ка (узгодити із викладачем).

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Величко С.В. Літопис: в 2 т. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1991. URL: <http://izbornyk.org.ua/velichko/vel.htm>
2. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ: Т-во «Знання України», 1992. 143 с. URL: <http://www.history.org.ua/?litera&kat=11&id=6475>
3. Літопис Самовидця / Я.І. Дзира. Київ: Наукова думка, 1971. 208 с. URL: <http://izbornyk.org.ua/samovyd/sam.htm>
4. Львівський літопис і Острозький літописець / О.А. Бевзо. – Київ, 1971. 200 с. URL: <http://izbornyk.org.ua/ostrog/ostr.htm>

Література

5. Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 304 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Bovhyria_Andrii/Kozatske_istoriopysanni_a_v_rukopysnii_tradytsii_KhVIII_st/
6. Ваврик С. В. Образ України в козацько-старшинських літописах // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. 2007. Вип. 21. С. 16–24. URL: http://old.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/21/21/vavryk.pdf
7. Герасименко Н.О. Історичні події на Україні 1657–1659 рр. (гетьманство І. Виговського) у висвітленні С. Величка. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 96 с.
8. Дзира І.Я. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: Джерелознавчий та історіографічні аспекти. – Київ: Інститут історії України, 2006. 567 с. URL: <http://www.history.org.ua/?litera&kat=7&id=1873>
9. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2012. 512 с.
10. Ковальський Н.П., Мыщук Ю.А. Украинские летописи // Вопросы истории. 1985. № 10. С. 81 – 94.
11. Корогод Б.Л., Корогод Г.І. «Козацькі літописи» і їх місце в українській історіографії. Навчальний посібник. Суми, 2002. 68 с.
12. Мыщук Ю.А. «Літописець» Дворецких – пам'ятник українського летописання XVII в. // Летописи и хроники 1984. Москва, 1984. С. 219 – 234. URL: <http://litopys.org.ua/samovyd/sam15.htm>

ТЕМА 5. ПОЧАТОК НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

- 5.1. Наукові здобутки німецьких вчених – збирачів та публікаторів історичних джерел.
- 5.2. Українське історичне письменство 30 – 90 рр. XVIII ст. – перші спроби документалізації української історії.

***Мета.** З'ясувати внесок німецьких вчених у поширення історичної науки в Російській імперії. Розглянути перші спроби документалізації української історії в 30 – 90 рр. XVIII ст.*

Для укладання теоретичного контенту теми було використано:

1. Апанович О.М., Мицик Ю.А. Лукомський Стефан Васильович // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Lukomsky_S_V
2. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2012.
3. Колесник І.І. Українська історіографія XVIII – початок XX ст. Київ: Генеза, 2000. С. 187 – 188, 193, 197.
4. Кулинич І.М. Міллер Герард-Фрідріх // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі. URL: http://www.history.org.ua/?termin=M%D1%96ller_G_F
5. Плахонін А.Г. Байер Готліб-Зігфрід // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В: URL: http://www.history.org.ua/?termin=Bajier_H
6. Сас П.М., Щербань В.О. Історія України у висвітлінні О.І. Рігельмана. URL: <http://izbornyk.org.ua/rigel/rig01.htm>

5.1. Наукові здобутки німецьких вчених – збирачів та публікаторів історичних джерел.

Самостійно опрацьовуючи перше питання теми *студент має згадати, що XVIII ст. стало віком Просвітництва*. Гарна освіта тепер була не лише потребою суспільства, але й обов'язковою вимогою до кожної культурної людини. Освіченість в деякому роді стала атрибутом для представників знаті. Мати широкий діапазон знань вважалося не лише почесно, але певною мірою престижно і модно (Один з перших наукових журналів того періоду називався “Сочинения к пользе и увеселению служащие”). Велике місце в арсеналі інтелігентних людей посідало знання історії, яка в Європі на той час давно вже перетворилася в загальну світську науку. Крім того, слід згадати, що знання минулого стало в цей час і державною потребою. Кордони Російської імперії безмежно розширювалися, під владу корони Романових приєднувалися все більше і більше народів, таких несхожих, з різними культурами, віруваннями, звичаями, умовами проживання. Імперський уряд був зацікавлений у якомога більшій інформації про підвладні народи для кращого ефективнішого управління ними. Російська імперія значно відставала від розвинутих європейських країн. У галузі історичної науки це позначалося у відсутності жодного професійного дослідження минулого країни. Не було відповідних кадрів. Реформи Петра I повинні були ліквідувати відставання Росії від передових держав Європи. Із-за кордону були запрошені багато учених, які зробили великий внесок у розвиток вітчизняної науки.

Початки наукового вивчення історії в Російській імперії були закладені групою німецьких учених. Першим серед них був **Готліб-Зігфрід Байєр** (1694 – 1738) – німецький історик, філолог, академік Петербурзької АН (1725). Народився в м. Кенігсберг у сім'ї емігрантів з Угорщини. Батько Байєра підробляв живописом. До 1709 р. навчався у колеґії Фрідріха в класі відомого гуманіста Егерса, а 1710 – 1713 рр. – у Кенігсберзькому університеті. 1714 – 1717 рр. багато мандрував Німеччиною, вивчав давні та східні мови. 1715 р. захистив дисертацію, присвячену трактуванню напису на хресті Ісуса Христа. У 1717 р. отримав звання магістра у Лейпцигу. Протягом 1717 – 1725 рр. викладав в університеті Кенігсберга, працював проректором міської кафедральної школи. За рекомендацією математика, академіка Петербургської АН Х. Гольдбаха був запрошений до Санкт-Петербурга, де обійняв посаду керівника кафедри старожитностей та східних мов (лютий 1726 р.) новоутвореної Петербурзької АН.

Основну увагу приділяв вивченню сх. та давніх мов. Завідував академічною гімназією, у 1732 – 1737 рр. після від'їзду історика та археографа, академіка Петербурзької АН Г.-Ф. Міллера до Сибіру редагував кілька випусків наукового часопису «Sammlung russischer

---

Geschichte». Навчав майбутнього російського імператору Петра II (1727 – 1730) античної історії. Після смерті Петра II наблизений до двору Анни Іванівни, був щирим прибічником Е.-І. Бірона.

Байер заклав основи історичної науки в Росії. Окрім робіт з історії та філології Давнього світу, написав низку робіт з історії скіфів та сарматів. Буквально сприйняв повідомлення давньоруських літописів про запрошення варягів, висунув припущення про запозичення слов'янами культури та державності в норманів та германських народів, тим самим заклав початки «норманської теорії» походження Русі. Не знаючи російської мови, вивчав «Повість временних літ» у німецькому перекладі. Заслугою його є те, що він був одним з перших, хто в дослідженнях історії Русі звернувся до вивчення повідомлень давніх авторів, зокрема Геродота, Константина VII Багрянородного, джерел скандинавського походження.

У дослідженні історії східних слов'ян Байер активно співробітничав з Ф. Прокоповичем. Частина їхнього листування збереглася. Через конфлікт із секретарем Петербурзької АН І.-Д. Шумахером у 1737 р. змушений був полишити посаду і планував повернутися до Пруссії та раптово помер від застуди в Санкт-Петербурзі.

Його учнем і продовжувачем справи став **Герхард-Фрідріх Міллер** (1705 – 1783) (в Росії – Федор Іванович) – російський історик, географ, етнограф та археограф, німець за походженням. Член Петербурзької АН (з 1731). З 1725 р. – ад'юнкт, з 1731 р. – професор історії, 1728 – 1730 рр. та 1754 – 1765 рр. – конференц-секретар Петербурзької АН. З 1730 р. – почесний член Королівського наукового товариства в Лондоні, з 1761 – кореспондент Паризької АН. Народився в м. Герфорд (Вестфалія) у родині ректора гімназії. Навчання в Лейпцизькому університеті.

У 1725 р. переїхав у Росію, редагував «Санкт-Петербургские ведомости» та журналі «Sammlung Russischer Geschichte». 1733 – 1743 рр. брав участь у «Другій Камчатській чи Великій північній експедиції» з вивчення Сибіру, протягом якої під його керівництвом було зібрано матеріали з історії, географії, археології та етнографії місцевих народів та колекцію копій документів сибірських архівів (так звані портфелі Міллера).

1755 – 1764 рр. був редактором першого російськомовного журналу «Ежемесячные сочинения», де публікувалися його кращі історичні розвідки. У 1749 р. Міллер мав велику неприємність з приводу промови, підготовленої їм для урочистого засідання академії «Origines gentis et nominis Russorum» («Походження народу та імені російського»). Деякі з академіків (Ломоносов, Крашенинников, Попов) знайшли її «негожою Росії». Міллер обвинувачувався в тому, що «у всій промові жодного випадку слави російського народу не показав, але

тільки згадав про те, що лише ганьбити може, а саме: як росіянам багато разів завдавали поразки в боях, де грабунком, вогнем і мечем пустошили їх й в царів їх скарби грабували. А наостанок подиву гідно, з якою необережністю вжив експресію, що скандинави переможною своєю зброєю благополучно собі всю Росію підкорили». Промова, вже була надрукована, але була знищена, проте з'явилася в 1768 р. в «Allgemeine historische Bibliothek» (т. IV) під заголовком: «Origines Rossicae». У 1750 р. академічні чвари відгукнулися на Міллерові – його розжалували з академіків в ад'юнкти та пониженням платні з 1000 руб. до 860 руб. на рік. Невдовзі, однак, Міллер був прощений, під умовою попередньо подати прохання про прощення.

Міллер здійснив публікації важливих історичних джерел та історіографічних праць: «Судебника» (1550), «Історії Російської» В. Татищева та ін. Найбільша історична студія Міллера – «Історія Сибіру», нижньою хронологічною межею якої є 60-ті рр. XVII ст. У ній автор одним із перших у російській історіографії застосував зовнішню та внутрішню критику джерел. 1750 р. російською мовою було опубліковано її перший том «Опис Сибірського царства» – «перша правильна наукова праця з сибірської історії» (О. Пипін).

Міллер залишив також чимало праць з історії України, зокрема про запорозьких козаків. 1760 р. з'явилися дві його публікації: «Про початок і походження запорозьких козаків» та «Повідомлення про запорозьких козаків». Автор поділяв козаків на дві основні групи – малоросійських та донських. Виникнення козацтва Міллер зараховував до часів оволодіння Києвом Литвою, а Галичини – Польщею, тобто до XIV ст.

Згодом *О. Бодянський* здійснив публікації рукописів праць Міллера у «Чтениях Московского общества истории и древностей российских» (1846–1848), а також опублікував книгу «Історичні твори про Малоросію і малоросіян Г.Ф. Міллера, колишнього історіографа російського, написані російською і німецькою мовами, які зберігаються в Московському головному архіві Міністерства закордонних справ».

Міллер справив глибокий вплив на подальший розвиток історичної науки в Російській імперії, зокрема, його учнем вважав себе М. Бантиш-Каменський.

Молодший колега Г.-Ф. Міллера **Август-Людвіг Шльоцер** (1735 – 1809) – навчався в університетах Віттенберга і Геттінгена, де був учнем знаменитого Міхаеліса, який розпочав нову епоху в історії своїми поглядами на зв'язок історичної науки з іншими науковими дисциплінами. Тут у нього з'явилася думка вивчити Схід, але для цього не було коштів. З Геттінгена поїхав до Швеції, вивчив мову і видав «Нову історію літератури в Швеції», «Історію торгівлі і мореплавання» на шведській мові (перекладена на німецьку).

У 1761 р. на запрошення Міллера приїхав до Росії і почав тут працювати домашнім вчителем і помічником його в історичних працях з платнею 100 руб. на рік. У 1761 – 1767 рр. працював в Імператорській Академії наук ад'юнктом з 1762 р. Почесний член Академії наук (1769) та Товариства історії та старожитностей російських (1804).

Шльоцер поставив собі 3 завдання: 1) вивчити російську мову, 2) допомагати Міллеру в його «Sammlung Russischer Geschichte», 3) зайнятися вивченням російських історичних джерел, для чого познайомився з церковно-слов'янською мовою.

Скоро у нього почалися чвари з Міллером. Шльоцер не міг задовольнятися скромною роллю, яку той йому відводив, і пішов від Міллера, та став ад'юнктом академії на невизначений час. Шльоцер захопився літописами, але багато чого йому було незрозуміло. Випадково Таубарт знайшов рукописний німецький переклад повного списку літопису, зроблений вченим Селлієм. Шльоцер зайнявся витягами з неї. Тут він помітив зв'язок літописного оповідання з візантійськими джерелами і став вивчати Георгія Пахимера, Костянтина Багрянородного, але виявилось, що одними візантійськими джерелами всього пояснити не можна, тому він став займатися слов'янською мовою.

У 1764 р. Шльоцер, якому не подобалася перспектива бути ординарним російським академіком з 860 руб. платні, на що тільки він і міг розраховувати, вирішив виїхати до Німеччини, і там видати свої витяги з джерел – «Rossica»; для цієї мети Шльоцер просить 3-річну відпустку і пропонує в свою чергу два плани занять. Перший – міркування про спосіб обробки російської історії (тут закладалось підґрунтя «звичайної схеми» «руської історії»): російської історії поки немає, але вона може бути створена ним, Шльоцером. Для цього потрібні: 1) вивчення російських літописів: а) критичне (мала критика: збирання і звірка їх для отримання більш вірного тексту), б) граматичне, так як мова літописів в багатьох місцях потребує пояснень, в) історичне – порівняння літописів за змістом один з одним для того, щоб відзначити особливості і вставки в них і в інших історичних творах; 2) вивчення іноземних джерел, головним чином, хронік: польських, угорських, шведських, особливо візантійських і монголо-татарських, навіть німецьких, французьких та папських, оскільки, починаючи з X ст., в них є відомості про Русь.

Критичне вивчення повинно вестися за наступною методою: 1) всі рукописи мають бути вивченими за такими показниками – походження, структура і зміст – з метою встановлення їхньої автентичності, часу складання тощо; 2) виклад історії розділити на відділи, краще за великими князями, і для кожного відділу скласти особливу книгу, в яку занести всі порівняння, пояснення, доповнення та суперечності руських й іноземних джерел.

Другий план Шльоцера стосувався поширення освіти серед російського суспільства. Російська академія наук, – твердив вчений, – з 1726 р. до 1736 р. видала кілька гарних підручників, але з 1736 р. по 1764 р. вона нічого не робила. Шльоцер пропонує видати ряд популярних творів легкою російською мовою.

Проекти його зустріли протидію з боку академії, особливо Ломоносова і Міллера. Останній побоювався, що Шльоцер закордоном видасть зібраний матеріал і що обвинувачення, як це незадовго перед цим сталося, впаде на нього. У цю справу втрутилася імператриця, яка запропонувала Шльоцеру, займатися російською історією під її заступництвом зі званням ординарного академіка і 860 руб. жалування, а також дозволила видати йому закордонний паспорт. Після повернення в Геттінген Шльоцер продовжував займатися з російськими студентами, які приїжджали туди, але продовжувати службу при тодішніх порядках в академії не погодився. Шльоцер поїхав в Геттінген і більше не повертався, хоча термін його контракту закінчувався в 1770 р. У Геттінгені він видав у 1769 р. докладний лист літописів.

У 1770 р. Шльоцер робить спробу зав'язати знову відносини з академією, головним чином з фінансових міркувань, але з цього нічого не вийшло. Після повернення з Росії Шльоцер займає кафедру ординарного професора філософії в Геттінгені, потім після смерті засновника Геттінгенському статистичної школи Ахенваля в 1772 р. – його кафедру історії та статистики, а в 1787 р. – кафедру політики. Але і в Геттінгені Шльоцер стежив за ходом історичної науки в Росії і, коли в ній знову виступили молох і скіфи, старий Шльоцер знову береться за російську історію і пише свого «Нестора» (1802 – 1809), якого присвячує імператору Олександрові I. Життя його в Геттінгені присвячене було праці над статистикою, політикою й публіцистичній діяльності. Тому діяльність Шльоцера можна розбити на такі відділи: 1) історія взагалі і зокрема історія російська, 2) статистика та публіцистика.

До Шльоцера історія була предметом чистої вченості, справою кабінетного вченого, далеким від дійсного життя. Шльоцер першим зрозумів історію як вивчення державного, культурного і релігійного життя, зблизив її із статистикою, політикою, географією тощо. «Історія без політики дає тільки хроніки монастирські та *dissertationes criticas*». Шльоцер зробив у Німеччині для історії те, що зробили Болінброк в Англії і Вольтер у Франції.

До Шльоцера єдиною ідеєю, що пов'язувала історичний матеріал, була богословська ідея 4-х монархій Даниїлового пророцтва, причому вся історія Європи містилася у 4-ій Римській монархії; до цього треба ще додати патріотичну тенденцію, під впливом якої факти піддавалися сильному спотворенню. У цей хаос Шльоцер увів дві нові, правда,

---

перехідного характеру ідеї: *ідею всесвітньої історії* і *ідею історичної критики*. Ідея всесвітньої історії змушувала вивчати однаково «всі народи світу», не віддаючи переваги євреям, або грекам, або кому-небудь іншому, вона знищувала національне пристрасть: національність тільки матеріал, над яким працює законодавець і відбувається історичний хід. Правда, що Шльоцер не звернув належної уваги на «суб'єктивні елементи національності, як на об'єкт для науково-психологічного дослідження», але це пояснюється його раціоналістичним світоглядом. Ідея історичної критики, особливо благотворна для того часу, коли з благоговіння до класичних авторів історик не міг засумніватися ні в одному факті їх розповіді, полягала у вимозі розбирати не саму розповідь, а її джерела, і від ступеня серйозності їх відкидати факти або визнавати. Відновлення фактів – ось завдання історика. Хід розробки історичного матеріалу Шльоцер малював собі в перевірці справжності матеріалу (нижча критика) і оцінці його достовірності (вища критика).

Особливо різко Шльоцер виступив проти спотворення історії з патріотичною метою. «Перший закон історії – не говорити нічого помилкового. Краще не знати, ніж бути обманутим». У цьому відношенні Шльоцеру довелося винести велику боротьбу з Ломоносовим та іншими прихильниками протилежного погляду. Особливо різко виявилися їх протиріччя в питанні про характер російського життя на зорі історії. За Ломоносовим, Росія вже тоді виступає країною настільки культурною, що при розгляді подальшого ходу її життя майже не помічаєш зміни. За Шльоцером росіяни жили «подібно до звірів і птахів, які наповнювали їх ліси». Це спричинило його до помилкового висновку, що на початку історії у слов'ян східних не могло бути торгівлі. У всякому разі, Шльоцер в даному випадку був ближче до істини, ніж Ломоносов та ін.

У погляді на загальний хід історичного розвитку Шльоцер не йде далі своїх попередників і сучасників: він запозичує його у Татищева. «Вільним вибором в особі Рюрика заснована держава, – говорить Шльоцер – півтораєста років минуло, поки вона отримала деяку міцність; доля послала їй 7 правителів, кожен з яких сприяв розвитку молодій державі і при яких вона досягла могутності ... Але ... розділи Володимирова і Ярославові скинули її в колишню слабкість, так що врешті-решт вона зробилася здобиччю татарських орд ... Більше 200 років мучилася вона під ярмом варварів. Нарешті з'явилася велика людина, яка звільнила свій пригнічений народ і страх своєї зброї розповсюдив до столиць своїх тиранів – у творчих руках Івана III створилася могутня монархія».

Згідно з цим своїм поглядом Шльоцер ділить російську історію на 4 періоди: *R. Nascens* – народження – (862 – 1015), *divisa* – розділення – (1015 – 1216), *oppressa* – пригнічення – (1216 – 1462), *victrix* – звитяга –

(1462 – 1762). Як бачимо «звичайна схема руської історії» у Шльоцера постає в усій красі. Він не побачив наявності двох різних держав (Київської та Московської) та різних народів, що становили їх різну основу. А якщо б і побачив, то деспотичне самодержавство, ймовірно, не обмежилось лише зменшенням зарплатні вченому. Все могло закінчитися для Шльоцера дуже печально.

Наукова творчість німецьких дослідників назавжди сприймалась однозначно позитивно. В 40 – 50-х рр. ХХ ст. в атмосфері кампанії боротьби з космополітизмом викристалізувалось протиставлення “реакційних” родоначальників норманізму і прогресивних “варягоборців”. З середини 60-х років ХХ ст. цей трафарет почав зникати. Сучасні дослідження представляють Байєра, Міллера і Шльоцера не як ворогів слов’янства, а як подвижників російської археографії, носіїв наукових і соціальних поглядів передового для свого часу просвітницького характеру. У дусі ХVІІІ ст. і не без гуманістичної патетики Г.Ф.Міллер мріяв: “Прагнув би я дуже, щоб усі народи визнали спільне своє походження від одного кореня (в даному контексті від Бога) і внаслідок цього відклали би всіляку ненависть і ворогування між собою...”.

Отже, діяльність німецьких істориків у Росії сприяла поверненню істориків обличчям до документів, поєднанню в їх творчості дослідження джерел і наукового осмислення історії.

5.2. Українське історичне писемство 30 – 90 рр. ХVІІІ ст. – перші спроби документалізації української історії.

Українське просвітництво ґрунтувалось як на власних традиціях гуманістів-просвітителів, так і на запозичених ідеях західноєвропейських енциклопедистів Вольтера, Дідро, Монтеск’є, Віко тощо. Національні традиції просвітництва були закладені діячами братств і Києво-Могилянської академії її випускники справили помітний вплив на розвиток просвітництва в Росії в цілому. Зокрема **Р. Козицький** (1725 – 1775), будучи професором університету у Петербурзі, очолив тут гурток «Зібрання», який опікувався перекладом на російську мову «Енциклопедії» Дідро, творів інших західних просвітників, виданням журналів. Плодотворну просвітницьку діяльність провадив інший вихованець Київської академії і Петербурзького університету, член малоросійської колегії **Яків Ковельський** (1727 – 1793) – енциклопедист, філософ та цінитель старовини.

Суспільний ідеал просвітники ув’язували з ідеями свободи особи, рівності, справедливості. За Я. Ковельським, суспільство має сповідувати розумний егоїзм, добродесність, орієнтуватися на загальну вигоду. Просвітницьким рух в Україні визначали, насамперед, представники української шляхти та вищої козацької старшини.

Провідники просвітництва не могли не зважати на нову фазу наростання національно-визвольної боротьби проти політики Польщі, Московщини, Туреччини, Кримського ханства.

Ріст освітнього і культурного рівня козацько-старшинської верстви і української шляхти супроводжувався підвищенням інтересу до історії, об'єктивно диктував потребу в переході від козацького літописання до узагальнюючих історичних творів. Саме цим можна пояснити появу в середині та другій половині XVIII ст. низки компілятивних праць з метою створення повної історії України.

Серед них вартий уваги **«Короткий опис Малоросії»** (далі – «КОМ») – український літопис, укладений невідомим автором у 30-х рр. XVIII ст. У ньому висвітлюється історія України переважно від 1506 р. до 1734 р. Головна увага приділена історії козацтва, національно-визвольній боротьбі українського народу проти Речі Посполитої, боротьбі з Османською імперією, ординськими наскоками. Є чимало даних про події в Україні часів Північної війни 1700 – 1721 рр. В основу «КОМ» було покладено літопис Г. Граб'янки, тому оригінальних звісток у пам'ятці небагато, вони стосуються головним чином подій першої третини XVIII ст., оскільки автор використовував часом свої власні спогади, свідчення очевидців.

Автор «КОМ» належав до патріотично налаштованої козацької старшини, що помітно у ставленні до гетьмана Б. Хмельницького, С. Наливайка, полковників І. Богуна, С. Палія та ін. Водночас простежується певна упередженість при висвітленні антифеодального рухів і повстань. Стислий і невимушений стиль викладу історичних подій сприяв великій популярності пам'ятки в Україні, де вона збереглася в понад 50 списках та редакціях і вплинула на українську історіографію й літературу середини XVIII – початку XIX ст. У 1788 р. «КОМ» був включений у франкомовний твір Й.-Б. Шерера «Аннали Малоросії, або Історія запорозьких і українських козаків» (Париж, 1788).

Козацьке літописання хоча й переживало кризу жанру (описування подій за роками), а його трансформація в наукові праці відбувалася повільно, воно продовжувало відігравати провідну роль у збагаченні історичної думки. Важливо підкреслити, що тему ролі козацького історичного літописання середини XVIII ст. у розвитку історичних знань завершують твори Стефана Лукомського та Петра Симоновського, які заявили про себе саме як історики, а не літописці. Вони обидва вихідці з козацьких родин, вихованці Київської академії, службовці Генеральної військової канцелярії, українські патріоти і державники. Історичні твори кожного з них мають свою специфіку, а тому зупинимось конкретніше на їх поглядах.

Лукомський Стефан Васильович (1701 – 1779) – історик, перекладач і правник походив з козацького роду. Навчався в Київській

академії та в Польщі. Служив канцеляристом у Генеральній військовій канцелярії, потім – сотником Прилуцької сотні Прилуцького полку (наказний – 1735 – 1737, повноправний – 1737– 1747), сотником Яготинської сотні Переяславського полку (1751 – 1757), обозним Прилуцького полку (1760 – 1765). Був членом Кодифікаційної комісії (1743), одним з упорядників кодексу законів («Права, за якими судиться малоросійський народ»). Перекладав з польської та латини: «Іудейську війну» Йосифа Флавія, творіння св. Іоанна Златоуста, твори істориків XVII ст. (О. Гваньїні, С. Окольського, М. Титлевського, Я. Рубинковського, С. Твардовського та ін.).

У 1770 р. завершив працю з історії козацтва, національно-визвольної боротьби та державотворчих традицій українського народу – «Собрание историческое...», яка охоплює історію України від її захоплення Литвою до кінця XVII ст. На початок твору автор виніс питання «Що є козак?» і в такий спосіб дав зрозуміти, що весь цей період пов'язаний з козацтвом як новою суспільною і військовою силою. Зародження козацтва автор не виводить з історії сарматів чи хазар, а з подій XVI ст. і розглядає його як сугубо автохтонне українське явище. З козацтвом він ув'язував національно-визвольні повстання під проводом Д. Гуні та Я. Острянина, підкреслюючи цим його провідну роль у суспільному житті.

В основі праці лежать хроніка О. Гваньїні та козацькі літописи, і в цілому вона має компілятивний характер, однак у ній є чимало свідчень з історії України XVI – XVIII ст., запозичених з українських літописів, які не збереглися (насамперед з т. зв. Традиційного – «Руського достовірного літопису»), що надає цим свідченням статусу «оригінальних».

Вагомий внесок у розвиток української історичної думки середини XVIII ст. належить історику **Петру Симоновському** (1717 – 1809). Він походив з ніжинських козаків, окрім Києво-Могилянської академії, навчався в університетах Кенігсберга, Галле, Віттенберга, Парижа, прилучившись до надбань західноєвропейської історичної науки. Був сотником, суддею в Острі, членом Генерального суду. Свою давню мрію створити історію козацької України він реалізував у праці «Коротке описання про козацький малоросійський народ та його військові справи» (1765). Вона написана з державницьких позицій і віддзеркалює вузлові події української історії від найдавніших часів до 1750 р., тобто до останнього відновлення гетьманства Кирила Розумовського.

Українська історіографія одержала з рук П. Симоновського працю справді історичного характеру, побудовану на українських і зарубіжних джерелах, з посиланнями на них у тексті. Автор дає своє трактування слова «козак», викладає погляд на розвиток козацтва, коріння якого відносить до скіфської доби, зокрема тих скіфів, що

ототожнювалися з слов'янами. Сама Русь постає з уст П. Симоновського як держава скіфсько-слов'янського племені. Це була чи не перша спроба заглибитись у етногенез українців докняжих часів. Новелою в історичній думці можна вважати і те, що П. Симоновський розрізняє малоросів і великоросів у період ще до XIV ст. і ув'язує цей водорозділ з захопленням українських земель Польщею та Литвою.

Хоч у творі говориться про деякі спільні джерела формування українських, донських, уральських і тверських козаків, але при цьому наголошується на найдавніше походження запорожців і поширення козацтва на весь південь України.

На відміну від інших тогочасних дослідників української історії, П. Симоновському властива цілісна ідейна концепція самобутності і старшинського автономізму України, головним мотивом якої є ідеалізація її гетьманського устрою. Не випадково скасування гетьманства він називає «некорисним» для України і оцінює його як ліквідацію її автономії.

Основна частина «Короткого описання...» присвячена Визвольній війні українського народу середини XVII ст., переможні битви якої ув'язуються з особистими заслугами Б. Хмельницького. Автор прихильно ставиться до приєднання України до Московії, вороже налаштований до політики І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Мазепи, демонструючи та ким чином проросійську орієнтацію, але лише до того моменту, коли не почався відвертий наступ царизму на українську автономію. Принципове значення мала теза П. Симоновського про те, що не шаблею українців взяли, що вони приєдналися добровільно, а, значить, можуть і роз'єднатися.

Підсумовуючи сказане про козацьке літописання першої половини і середини XVIII ст., про історичні твори С. Лукомського, П. Симоновського та ін., можна стверджувати, що українська історична думка зазнала помітного впливу не тільки ідей просвітництва, барокового стилю, а й автономістських поглядів і дій І. Мазепи, що вона витворила більш-менш загальний погляд на цілісність і тяглість історії України, починаючи з давніх часів до кінця Гетьманщини. Українська історична думка, обстоюючи самобутність українського народу, автономний устрій його козацько-гетьманської державності, наштовхувалась на дедалі сильніший спротив ідеології великодержавницької та шляхетської винятковості російської, польської історіографії.

Ще один історичний нарис про Україну належить історику України – **Олександру Івановичу Рігельману** (1720 – 1789). Він, безперечно, займає поважне місце в українській історіографії. За походженням німець, більшу частину свого життя прожив в Україні. Перебуваючи на військовій службі, часто знаходився серед запорожців. Добре знав мову і звичаї українського народу. Його дружина походила

з давнього козацького роду Лизогубів. Незадовго перед смертю він написав *«Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще»* (1787). Праця Рігельмана – це повний, систематичний виклад історії України від найдавніших часів до 1787 р. Вона має кілька додатків, серед яких велику вартість посідають: «Особое описание о бывших запорожских козаках» (опис запорозьких звичаїв і побуту), «Списание пребывающих малороссийских народов жительство, обычаев и обрядов, нынешних и прежних», і особливо 28 малюнків українських типів (у відповідному одязі) та дві карти.

О. Рігельман досліджує питання про виникнення Русі, до речі, походження козаків він виводить з X ст., але заперечує причетність до цього хозар. Автором подано список гетьманів з кінця XVII ст. з коротенькими біографіями. В праці Рігельмана впадає в око його велика прихильність до України, повага до її минулого і безперечна симпатія до долі українського народу. Він майже виключно вживає термінів: «Украина», «украинцы».

Однак, незважаючи на прихильність до своєї нової батьківщини, він підтримує політику цариці Катерини II, спрямовану на ліквідацію автономного устрою України і наведення порядку. Віддаючи належне героїзму і патріотизму козаків, О. Рігельман визнає їх гультяями та розбишаками. Праця Рігельмана була опублікована в 1847 р. О. Бодяньським. Але вона віддавна була відома в рукопису і мала вплив на тогочасну українську історіографію.

Цікава історична розвідка належить **Василію Григоровичу Рубану** (1742 – 1795). Виходець із козацької старшини, він після закінчення Києво-Могилянської академії служив в адміністрації князя Г. Потьомкіна, пізніше зблизився з князем О. Безбородьком*, канцлером імперії і наступним фаворитом цариці. Завдяки підтримці О. Безбородька проводив історичні дослідження, а також друкував свої твори: *«Краткие политические и исторические сведения о Малой России с приобщением украинских трактатов и известий о почтах, також списка духовных и светских тамо находящихся ныне чинов, числа народа и прочая»* (1773). Праця перекладена німецькою мовою і у 1775 р. видана в м. Галле (Німеччина). Цим був покладений початок

***Безбородько Олександр Андрійович** (1747 – 1799), князь, канцлер Російської імперії, член Академії наук. Походив зі знатного старшинського роду. Навчався в Києво-Могилянській академії. З 1765 р. на службі в Малоросійській колегії графа П. Румянцева. Пізніше служив у Петербурзі у чині полковника. З 1780 р. у званні генерал-майора. Згодом стає секретарем і фаворитом Катерини II. Був одним з організаторів подорожі цариці в 1787 р. в Україну. О. Безбородько прославився як меценат і організатор систематичних історичних досліджень в Україні. Сприяв виданню історичних праць. Зібрав величезну колекцію книг і рукописів, серед яких була і «Історія Русів». За його заповітом і на його кошти у Ніжині була заснована Гімназія вищих наук, що відкрилася у 1820 р.

входженню пам'яток української історіографії XVIII ст. в західно-європейську історичну літературу Німеччини, Франції та інших країн.

У 1777 р. Рубан видав *«Краткую летопись Малыя России с 1506 по 1776 год, с изгнанием настоящего образа тамошняго правления й с приобщением списка прежде бывших гетьманов, генеральних старшин, полковников й иерархов»* (СПб., 1777). «Кратная летопись» складається з 2-х частин: Літопису, з 1506 р. до 1734 р. складеного в 30-ті рр. XVIII ст. невідомим автором (на думку В. Антоновича, ним був Я. Лизогуб) на основі літопису Г. Граб'янки (люб'язно наданих Р. Конинським) і доповненого матеріалами Рубана за 1734 – 1776 рр., і додатка *«Землеписание Малыя России, изъясняющее города, местечки, реки, число монастырей й церквей, й сколько где виборних козаков по ревизии 1767 года находилось»*. Цей додаток був переданий Рубану канцлером Російської імперії кн. О. Безбородьком. Саме Рубан і Безбородько мали намір видати *«Повну малоросійську історію»*.

«Краткая летопись» Рубана стала одним з найважливіших джерел для написання Д. Бантишем-Каменським першої повної *«Истории Малой России»* (СПб., 1822). Наведені й опрацьовані в *«Краткой летописи»* матеріали дають підставу зарахувати Рубана, як і О. Безбородька, до *перших українських археографів*. Рубану належить також публікація першої праці з етнографії України *«Описание свадебных украинских простонародных обрядов»* (СПб., 1777), укладеної його небожем Григорієм Калиновським. Твори В. Рубана, це компіляції і переказ праць попередників, але вони давали російським урядовцям максимум потрібної інформації про підвладні українські території. Вимушений жити в Росії, Рубан сприяв своєю працею й талантом її суспільно-культурного розвитку, але завжди пам'ятав про свою alma mater і Україну і усвідомлював їхню роль і місце в історії.

У другій половині XVIII ст. в українській історіографії виникає *антикварний напрям*. На відміну від історичного письменства, яке було зосереджене на висвітленні політичної, військової та дипломатичної історії, антикварний рух в умовах остаточної дезінтеграції традиційного українського суспільства, перетворення України на культурну провінцію у другій половині XVIII ст. був своєрідним засобом зберігання та трансляції споминів про недавнє минуле, рештків ще живого старосвітського побуту місцевого панства, а також звичаїв та фольклорних скарбів українського народу.

Діяльність українських антикваріїв – своєрідна «культурна реакція» на процес поглинання рештків української автономії російською імперською машиною.

Антикварій – це збирач старожитностей, історичних документів, книг, матеріалів рідної історії. Антикварна діяльність була досить різноманітною і передбачала збирання, опис, коментування, вивчення

матеріалів з минулого громадського устрою і старосвітського побуту колишньої Гетьманщини.

На думку М. Грушевського, з усіх форм антикварної діяльності найбільш поширеною була збиральницька робота. При тому робота ця велась у різноманітних формах. Риси та особливості старосвітського побуту українського панства фіксувалися в *родинних записках, щоденниках, діаріушах, кронічках, матеріалах наукових експедицій, у записках чужинців та описах подорожей теренами України.*

Антикварний напрям репрезентують і так звані топографічні описи, які були дуже поширені як історичний жанр у другій половині XVIII ст., особливо в Англії. Це були праці, присвячені статистичному опису губерній, намісництв, міст, повітів, єпархій, монастирів, сіл, містечок, хуторів різних регіонів, що входили до складу Російської імперії.

Інтерес до місцевої історії пояснювався, з одного боку, розвитком соціально-економічних відносин, особливостями суспільно-політичного і культурного життя країни, з іншого – стилем мислення епохи, що мав енциклопедичний характер. Звідси і прагнення узагальнюючого, енциклопедичного опису рідного краю – села, міста, повіту, губернії. Поширені у XVIII ст. топографічні описи були спрямовані до вивчення статистичного (економічного) стану краю, географічних, етнографічних та історичних даних. Під статистикою у XVIII ст. розуміли вчення про державний і церковний устрій, адміністративне правління, міжнародні відносини, відомості про економіку, географію, культуру. У широкому розумінні статистика - це державознавство, галузь знання, де державознавство тісно поєднується з географією. Звичайно, що ініціаторами укладення топографічних описів виступали урядова, місцева адміністрація, академічні установи та окремі вчені.

Певну цікавість представляє собою праця **Опанас Филімоновича Шафонського** (1740 – 1812) – лікаря та історика українського походження, зі старшинського роду Шатил. У світогляді Шафонського яскраво відбивається переродження козацької старшини на складову частину російського дворянства, обстоювання інтересів російського самодержавства, схвальне ставлення до скасування автономії України та козацтва. Вже батько письменника облагородив своє прізвище, змінивши Шатило на Шафонський. О. Шафонський здобув гарну освіту у закордонних університетах. У 1782 р. він повернувся на Україну, де працював в адміністрації Чернігівського намісництва. На вимогу керівництва в 1786 р. склав *“Черниговского наместничества топографическое описание, с кратким географическим и историческим описанием Малыя России”*. Тут він детально описав історію, побут і звичаї українського населення. О. Шафонський стоїть на чітко виражених станових позиціях, він прославляє дворянство і царя і

зневажливо пише про простолюдинів, запорожців називає “тунеядцями і разбойниками”, “скопищем всякого сброда” і схвалює ліквідацію Січі в 1775 р.

Топографічний опис О. Шафонського Д. Дорошенко називав надзвичайно цінною працею, «яка містить дуже важні відомості про Гетьманщину XVIII віку». Цей опис складається з двох частин: «Географическое и историческое описание Малой России вообще» та «О Черниговском наместничестве». Як і О. Рігельман, О. Шафонський додержувався гіпотези про кавказьке походження українського козацтва. Та частина «черкесів», що були християнами, «перешли в четырнадцатом столетии из Кавказских гор в Курск, а после на Днепр, и построили город, по имени своем, Черкасы».

На підставі порівняння антропологічного типу (зовнішнього вигляді), побуту, одягу, звичаїв дослідник вважав, що сучасні гірські черкеси «по сей день весьма на малороссиян, в низових местах Днепра живущих, и особливо все на бывших запорожских казаков похожи, которые и вообще все малороссияне, изстари от великороссиян черкасами называются».

Нові тенденції в історіописанні проявляються в роботі **Якова Михайловича Марковича** (1776 – 1804) «*Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях*» (1798). Праця вийшла одночасно з «Енеїдою» І. Котляревського і відбиває зародження романтичного ставлення до історії, вона прославляє давні часи, висловлює, певною мірою, сум за минулим, яке вже ніколи не повернеться, возвеличує славних діячів української історії, описує життя і традиції українців.

У «Записках» Я. Маркович використав давньоукраїнські літописи княжої доби, «Синопис», «Давню російську історію» М. Ломоносова, рукопис І. Єлагіна «Спроба повісткування про Росію», твори О. Манкієва «Ядро російської історії» (про Київську Русь), А. Лизлова «Скіфська історія», «Церковний словник» Алексеєва, «Географічний словник» Полуніна та Г. Міллера, «Словник Російської академії», журнали «Академические известия», «Зеркало света» та ін. У його «Записках» згадуються античні історики Геродот і Плутарх, польські хроністи М. Стрийковський, В. Коховський, а також французькі, німецькі та голландські автори. Причому в передмові до «Записок» викладено критичне ставлення до джерел, зазначено, що автор самотужки провадив власні записи в журналі про найважливіші події, зіставляв свої міркування з думками інших авторів з того чи іншого питання. Не випадково ряд дослідників вважає, що праця Я. Марковича започаткувала в українській історіографії ідею *критичної історії*.

Це була по суті перша спроба викласти не стільки військово-політичні події, скільки громадсько-суспільні процеси, внутрішнє життя українського народу. Новиною було і те, що конкретно-

---

історичний матеріал викладався не за хронологією, а за проблемно-тематичним принципом. Праця складається з шести розділів, кожен з яких присвячувався певній проблемі. Так, у першому розділі висвітлювалась найдавніша історія України (в офіційному вжитку панував термін «Малоросія», а не «Україна»). Автор вважав Малоросію «колискою росів», а до їх предків відносив сарматів та скіфів. Події він довів до часів Ярослава, назвавши його першим, і мав намір продовжити висвітлення історії в наступній частині. Другий розділ присвячений історії суспільного устрою Малоросії – України. Київська княжа доба трактується як давній період «малоросійської історії», як часи від «Олега до Володимира» єдиної області, що називається тепер «Малоросією». В XI ст. вона була поділена на три князівства: Київське, Чернігівське та Сіверське.

Назву «Мала Росія» автор ув'язував з Литовською добою, аби в такий спосіб відрізнити її від Великої Росії. У часи польського короля Казимира були утворені воєводства, повіти. Назву «Україна» він застосовував до земель на берегах Дніпра, які С. Баторій закріпив за козаками і які були українськими, прикордонними. Далі, вказує Я. Маркович, в часи Петра I Малоросія була поділена на 10 полків і на 20 повітів, але цей устрій був скасований за Катерини II з утворенням 3 намісництв. Він ділить населення на дворян, міщан, козаків та мужиків і дає характеристику кожному «класу», підкреслюючи, що життя міщан регламентувалося магдебурзьким правом. Зупинившись на існуючих поглядах щодо походження козаків, автор ув'язував їх появу з початком XVI ст., з необхідністю чинити збройний опір кримським татарам. Слово «козак» він вважав татарським і перекладав його як «легкоозброєний вартовий». Українці, на його думку, походять від козаків.

У третьому розділі Я. Маркович подав географічний опис України, її клімату, землі, промислів, річок, лісів. Головним заняттям українців він вважав землеробство. Всю територію Малоросії автор поділив на три смуги: північну, південну і середню, визначив їх межі. Південну частину між Острогом, Дніпром і Ворсклою він називає Україною, або «Степ», «Поле», а її мешканців називає українцями чи степовиками.

Найбільший інтерес становить четвертий розділ, що містить етнографічну характеристику українців. Виходячи з ідей просвітництва, з концепцій Монтеск'є, Бюффона, Гердера та інших, про вплив середовища на характер народу, посилаючись на свідчення іноземців, історик наділяє українців такими рисами і епітетами як поважність, відкритість, мужність, хоробрість, сміливість, великодушність, безкорисливість, моторність, лагідність і доброта. Навіть у мові українців він побачив прикмети душі її творців і вплив щасливого клімату. Українська мова, за його словами, – це мова любові, ніжна, приємна, сповнена патетичних висловлювань.

Описавши обряди і звичаї українців, їх одяг, Я. Маркович вперше в історико-етнографічній науці визначив основні три типи українського характеру в залежності від географічних і природно-кліматичних умов, ув'язуючи їх також з особливостями трудової діяльності.

У п'ятому розділі міститься перелік річок і назв основних поселень та селищ вздовж них, а в шостому розділі вказуються мінерали, знайдені в Україні, в т. ч. самим автором. Історичні дослідження Я. Марковича були перервані його ранньою смертю.

Отже, «Записки про Малоросію» – це якісно новий етап у розвитку історичних та етнографічних знань про Україну і українців. Для них, поряд з описовістю, характерний науковий підхід, виділення проблем, аргументація положень, акцент на громадянських аспектах. Праця була написана в дусі критичної історії, критичного ставлення до джерел. На «Записках...» відбився український патріотичний дух початків національного відродження, зростання національної свідомості, любові до батьківщини. Важко утриматись, аби не процитувати слова Я. Марковича з посвяти Д. Трощинському, які свого часу навів О. Лазаревський: «Я насмілюся зобразити її (Україну) не пензлем історика чи фізика, а як юний син, що присвячує перший досвід своїх пізнань і почуттів матері-країні своїй».

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Контрольні запитання

1. Науковий шлях Г.-З. Байєра.
2. Г.-Ф. Міллер – подвижник історичної науки.
3. Внесок А.-Л. Шльоцера у розвиток наукової історії.
4. «Короткий опис Малоросії» – найпопулярніший український літопис XVI – XVIII ст.
5. Козацький літописець – Стефан Лукомський.
6. Петро Симоновський та ідея самобутності і старшинського автономізму України.
7. Олександр Рігельману і його «Літописне повісткування про Малу Росію».
8. Історичний доробок Василя Рубана.
9. Опис Чернігівського намісництва Афанасія Шафонського.
10. «Записки о Малороссии» Якова Марковича та її значення.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Заповнити таблицю, опрацювавши матеріал посібника та історіографічні джерела:

Початок наукового історіописання в Україні

Ім'я історика	Роки життя	Етнічне походження	Назви основних праць	Предмет дослідження	Ознаки прагматичної історіографії	Історичні джерела, використані дослідником

Теми для написання есе

1. Наукові здобутки німецьких вчених – збирачі та публікатори історичних джерел (Байєр, Г.-Ф. Міллер, Шльоцер).
2. Початок антикварної і археографічної діяльності та перші спроби документалізації української історії.
3. Я. Маркович – засновник в українській історіографії ідей критичної історії.
4. Тему есе визначає студент/ка (узгодити із викладачем).

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Короткий опис Малоросії. URL: <http://izbornyk.org.ua/samovyd/sam10.htm>
2. Лукомский С. Собрание історическое. URL: <http://izbornyk.org.ua/samovyd/sam13.htm>
3. Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. Київ: Либідь, 1994. URL: <http://izbornyk.org.ua/rigel/rig.htm>
4. Симоновський П. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах. URL: <http://litopys.org.ua/symon/sym.htm>
5. Щоденник Якова Марковича. URL: <http://litopys.org.ua/biletso/bilo23.htm>

Література

7. Дзира І.Я. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: Джерелознавчий та історіографічні аспекти. Київ: Інститут історії України, 2006. 567 с. URL: <http://www.history.org.ua/?litera&kat=7&id=1873>
8. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2012. 512 с.
9. Колесник І.І. Українська історіографія XVIII – початок XX ст. Київ: Генеза, 2000. 254 с.

-
-
10. Коцур В.П. Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій: Навчальний посібник. Чернівці, 1999. 520 с.
  11. Мицик Ю. Невідома редакція «Короткого опису Малоросії» // Історіографічні дослідження в Україні. Науковий збірник. Київ, 1999. Вип. 7. С. 133 – 154. URL: <http://izbornyk.org.ua/samovyd/sam10a.htm>
  12. Оглоблин О. Олександр Рігельман. URL: <http://izbornyk.org.ua/coss3/ohl27.htm>
  13. Сарбей В.Г. Праця Я. Марковича «Записки о Малоросии, ее жителях и произведениях» // Український історичний журнал. 1999. №1. С. 56 – 68. URL: <http://histans.com/JournALL/journal/1999/1/5.pdf>
  14. Сарбей В.Г. Праця Я. Марковича «Записки о Малоросии, ее жителях и произведениях» // Український історичний журнал. 1999. №2. С. 15 – 27. URL: <http://histans.com/JournALL/journal/1999/2/2.pdf>
  15. Сас П.М., Щербань В.О. Історія України у висвітлінні О.І. Рігельмана. URL: <http://izbornyk.org.ua/rigel/rig01.htm>

ТЕМА 6. «ІСТОРІЯ РУСІВ» – ВИЗНАЧНА ПАМ'ЯТКА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

- 6.1. Загальна характеристика праці. Джерельна база твору.**
- 6.2. Проблема часу написання та авторства.**
- 6.3. Зміст та значення «Історії Русів».**

***Мета.** Розкрити рубіжне значення «Історії Русів» для становлення національної історіографії і формування історичної свідомості українців.*

**Для укладання теоретичного контенту теми
було використано:**

1. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я.С. Калакура. Київ: Генеза, 2012. С. 165 – 166.
2. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій: Навчальний посібник. Чернівці, 1999. С. 155–156.
3. Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії Русів». URL: <http://izbornyk.org.ua/istrus/rusiv.htm>
4. Ясь О.В. «Історія Русів» // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Istorija_Rusiv

6.1. Загальна характеристика праці. Джерельна база твору.

«Історія Русовъ» (далі – «ІР») – одна з найвизначніших пам'яток української історіографії та суспільно-політичної думки другої половини XVIII – початку XIX ст. В ній дається тогочасний виклад історії України від найдавніших часів до початку російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. з пріоритетним розглядом історії козацтва та Гетьманщини. Авторство невідоме. Написана тогочасною російською мовою з великими домішками української мови в традиціях козацько-старшинського історіописання XVIII ст. Події української історії висвітлюються яскраво та емоційно, інколи в художній формі. Велика увага приділяється описові доби Хмельниччини (близько третини всього тексту) та І. Мазепи (близько чверті від загального обсягу), меншою мірою розглядаються громадянські війни в Україні другої половини 1650 – першої половини 1660-х років, період другої половини 1660-х – першої половини 1680-х рр. та останні часи Гетьманщини.

В джерельному відношенні твір спирається на історичні пам'ятки козацької доби, які доповнюються різними переказами, спогадами. Більшість дослідників вважають, що автор «ІР.» був знайомий з київським «Синописом», літописом Г. Граб'янки, «Коротким описом Малоросії» та іншими творами, а також використовував фольклорні джерела. Існують також різні припущення стосовно використання в «ІР.» таких джерел, як літопису С. Величка, «Літопису Самовидця», поетичного діалогу С. Дівовича, праць іноземних істориків, зокрема Й.-Б. Шерера, агіографічних творів, полемічної літератури та інших. Безпосередніх посилань на джерела в «ІР.» практично немає, хоча принагідно згадуються Д. Вагнер, Вольтер, Геродот, Діодор Сицилійський, Нестор, Клавдій Птолемей та інші.

В «ІР.» достовірний матеріал чергується з тенденційними вимислами, написаними в героїко-легендарній або ностальгійно-патріотичній формі, міфами та апологетикою козацької слави і звитяги тощо. Автор вводить, або запозичує з інших джерел, вигаданих героїв, апокрифічні сюжети та незадокументовані (можливо, сфальсифіковані) тексти: гетьманство Федора Богдана, Зборівський трактат, текст якого докорінно відрізняється від тексту справжнього Зборівського договору Криму з Польщею 1649 р., козацькі перемоги в добу Хмельниччини над польським військом князя Четвертинського під Фастовом та литовським військом князя Я. Радзивілла під Масловим Ставом, звернення гетьмана І. Мазепи до війська, текст промови П. Полуботка перед російським імператором Петром I та чимало ін.

У концептуальному плані «ІР.» обстоює ідеї самостійного державного розвитку України, тяглості української історії з княжих часів та репрезентує ідеологію українських автономістів кінця XVIII ст. В інтелектуальному сенсі «ІР.» споріднена з працями Т. Калинського, Г. Покаса, А. Худорби та інших. Автор «ІР.» схильний

до ідеалізації української минувшини, особливо козацько-гетьманської доби. Він обстоює думку про рівноправність міждержавних союзів з Литвою, Польщею та Росією, прагне продемонструвати спадкоємність князівсько-гетьманської традиції на теренах Русі-України, показує численні порушення козацьких прав і свобод польською стороною. Причому козацтво розглядається в «І.Р.» як єдиний репрезентативний та верховний стан укр. суспільства, як аналог польської шляхти чи російського дворянства.

Гетьман виступає як господар землі Руської, що обирається не з простих козаків, а тільки з вищого прошарку козацької старшини й прирівнюється до польських гетьманів коронних та литовських гетьманів. Натомість до укр. шляхти автор «І.Р.» ставиться вкрай негативно, зокрема навіть висловлює сумнів щодо її аристократичного походження. Чільне місце в «І.Р.» відводиться воєнно-політичній історії, яка містить згадки про багато вигаданих битв і відтворюється з численними топографічними подробицями, описами спорядження, озброєння та фортифікаційних споруд.

Для світогляду автора характерні риси традиціоналізму (патріотизм, національно-культурна самобутність) та просвітницького раціоналізму (істина, справедливість, свобода), схильність до моралізаторських розумувань і сентенцій, які поєднуються з демонстративною лояльністю автора щодо Російської держави. Всі опозиційні думки, що є на сторінках «І.Р.», вкладені автором в уста історичних діячів: Б. Хмельницького, І. Мазепи, кримського хана Іслам-Гірея III та інших. Автор «І.Р.» прагне виправдати всі дії козацтва, показати їх законність і відповідність канонам моралі та справедливості. В «Історії» досить толерантно змальовано побутування війська шведського короля Карла XII на українських землях на початку XVIII ст. Натомість поляки та росіяни переважно висвітлюються в негативному сенсі. Дехто з учених уважає, що суспільно-політичні погляди автора «І.Р.» мають виразний республіканський характер (Б. Крупницький, А. Яковлів та ін.).

«І.Р.» вирізняється жанровим та стильовим синкретизмом. У літературно-естетичному плані стиль «І.Р.» кваліфікується по-різному: бароковий (О. Мишанич), класичний (Д. Чижевський), романтичний (С. Козак) та ін. Сучасні дослідники відзначають в «І.Р.» помітні тенденції преромантизму (М. Скринник та ін.) та естетику просвітницького історизму (В.Кравченко). «І.Р.» має й епічні риси, окремі її уривки про минувшину виконані в жанрі епосу на високому художньому рівні (О. Пушкін). В рукописних списках твір поширювався на поч. XIX ст. як на теренах підросійської України, так і в Галичині та Білорусі. Вперше опублікований 1846 р. О. Бодянським у Москві в «Чтениях в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете».

6.2. Проблема часу написання та авторства.

Існують різні гіпотези щодо точної дати написання та авторства «І.Р.». Найпоширенішою і найпершою за часом виникнення є та, що автором «І.Р.» слід вважати архієпископа Мстиславського, Оршанського і Могильовського Георгія (Кониського) (О. Бодянський). Пізніше з'явилися припущення, що авторами можуть бути: кн. О. Безбородько (М. Возняк, П. Клепацький, М. Слабченко, А. Яковлів та ін.), О. Лобисевич (О. Оглоблін), В. Лукашевич (М. Петровський), О. Маркович (О. Ільїн, Ф. Шевченко), В. Полетика (І. Борщак, В. Горленко, А. Єршов та ін.), Г. Полетика (М. Василенко, Д. Дорошенко, В. Іконников, О. Лазаревський та ін.), В. та Г. Полетики (М. Грушевський та ін.), кн. М. Репнін-Волконський (М. Драгоманов), В. і О. Ханенки (О. Оглоблін), А. Худорба та ін.

Деякі дослідники, зокрема О. Оглоблін, припускають, що автор «І.Р.» належав до Новгород-Сіверського гуртка українських автономістів кінця ХІХ ст. і був пов'язаний спільними ідейно-політичними та службовими інтересами з кн. О. Безбородьком (О. Оглоблін). Інші дослідники дотримуються думки, що автор «І.Р.» належав до ліберального оточення малоросійського генерал-губернатора князя М. Репніна-Волконського в Полтаві (М. Максимович). Хронологія датування створення «І.Р.» коливається в межах 1760 – 1820 рр. Цілком імовірно також, що «І.Р.» пройшла кілька редакцій, остання з яких була на початку ХІХ ст.

Наступною була версія про авторство князя *Олександра Безбородька*, в маєтку якого було знайдено рукопис «Історії Русів». Цю думку вперше висловив і обґрунтував у 1920-х рр. М. Слабченко, а згодом підтримали П. Клепацький, А. Яковлів, М. Возняк.

Історики наводили низку вагомих, але все ж непрямих аргументів на догоду даному припущенню: листи О. Безбородька до свого батька з проханням надіслати матеріали з історії України та висловленням наміру видати «повну Малоросійську історію», результати стилістичного та фактологічного аналізу тексту «Історії Русів», які дозволяли припускати саме це авторство тощо.

Але такі аргументи, зрозуміло, не могли ніякою мірою гарантувати вірогідність висловленої версії. До того ж вони не могли скільки-небудь переконливо протистояти контраргументам, суть яких полягала у тому, що О. Безбородько, будучи високим сановником Російської держави (титулований князь, канцлер), належав до того прошарку освіченої української старшини, який схильний був зберегти свій патріотизм у лояльних існуючому режимові рамках, а тому навряд чи міг бути автором такого далеко не лояльного твору, як «Історія Русів».

Були й інші версії. Зокрема, висловлювалися думки про можливе авторство князя М. Репіна (М. Драгоманов), О. Лукашевича (М. Петровський), О. Лобисевича та ін.

Проте, як і попередні, жодна з них не мала скільки-небудь переконливих доказів.

Єдине, що вдалося майже напевно встановити у ході дослідження цієї проблеми, було те, що автор «Історії Русів» жив на Чернігівщині, швидше всього на Новгород-Сіверщині, і, очевидно, належав до Новгород-Сіверського патріотичного гуртка.

Твір під назвою «Історія Русів» вперше було опубліковано Осипом Бодянським у 1846 р. в «Чтениях Общества истории и древностей российских», а згодом вийшла окремою книгою. Переважна більшість історіографів трактують цей твір як проміжний між історико-політичним трактатом і літературно-науковим твором.

6.3. Зміст та значення «Історії Русів».

Автор «І.Р.» бачив, що до того часу ніхто не написав історії України, в якій змагання українського народу були б зображені вірно і справедливо. Тоді про Україну багато писали поляки, але вони відносилися до українців з погордою і старалися принижувати. Польські історики, читаємо в «І.Р.», оповідають, що ніби український народ був усе в підданстві у поляків, стараються закрити славні його діла, кидають на українців всякі обіди і наклепи. Але не ліпше пишуть і українські історики. Вони не знають добре минувшини свого народу, пишуть на основі польських історій, і оповідають наприклад, що польські королі заселили пусті землі над Дніпром. Самі зменшують славу свого народу!

Автор ставить собі отже як мету: віддати всьому народові і його проводирям за їх змагання і геройство належну справедливість. Він старається за всяку ціну підняти добре ім'я України перед чужими і перед своїми, вказати на здобутки і заслуги українського народу, змалювати образ минувшини гарно і блискучо, щоби повернути Україні заслужену славу і пошану.

Ця провідна ідея в «І.Р.» виступає всюди виразно і ясно. Загальний хід історії України зображений тут коротко в такому поділі: 1) Україна спершу, за княжих часів, була самостійною державою; 2) для оборони від татар увійшла в союз з Литвою і Польщею на основах рівності; 3) з причини польських переслідувань Україна вийшла з того союзу і увійшла у зв'язок із Московщиною, знову на основах рівноправ'я. У кожную добу старається автор дати докази на те, що Україна все була вільною державою і мала свою високу культуру.

Про слов'янські і княжі часи в «І.Р.» є небагато. Але історик звертає увагу на старі слов'янські назви різних опустілих городів, написи на пам'ятниках, назви рік, гір тощо на доказ, що українці від віків мешкали у своїй землі. Він наголошує й на тому, що Україна є старша культурою від Московщини, що і назва «Русь» перейшла з

України до москалів, і Київ раніше став християнський, так, що українські обряди були зразкові для Московщини.

Могутню княжу державу зруйнували татари. Щоби оборонитися від диких вершників, українці з'єдналися з Литвою, потім з Польщею. Але це не було ніяке підданство. Український народ увійшов у зв'язок із своїми сусідами як вільний, на основі прав і привілеїв, які забезпечили йому чужі володарі. Проте пізніше союзники почали обмежувати права України. Почалася епоха страху і знищення, – український народ мав випити таку гірку чашу, якої навіть в часи Нерона не всі християни зазнавали. На Україну наслано чужих урядників, городи зайняли чужі гарнізони, почалися грабіжи, побої, муки і насильства. Народ жив у важкій неволі. Визначні люди з-поміж шляхти не могли перенести тих переслідувань, кидали давню віру, відрікалися народності.

У наслідок цього почалось повстання під проводом Богдана Хмельницького. Гетьман так промовляє до козаків: «Ми підняли зброю не для якоїсь користі, або пустої слави, а тільки для оборони нашої батьківщини, життя нашого і життя дітей наших! Всі народи, що живуть у світі все боронили і вічно боронитимуть своє існування, свободу і власність ... Чого ж браття бути нам без чуття і тягнути важкі окупи рабства у дрімоті і соромному невільництві у власній ще землі нашій? Вороги все відняли у нас честь, право, власність і саму свободу мови і віри нашої; залишається при нас одно життя, але й воно безнадійне і не виносиме нам самим, і яке ж це життя, як воно виповнене горем і страхом і безнастанним одчаєм? Предки наші, як єдналися з сусідами, прийшли до них із своєю природною землею, з своїми городами і селами, навіть зі своїми законами, з усім, що потрібне в життю. Вони нічого не дали нам, ні за один гріш, а заслуги наші і предків наших, зроблені для поширення їхнього королівства, відомі всій Європі і Азії!... Та за пролиту за них кров нашу і за убиті на полях боїв тисячі і тьми війська нашого вони нагороджують нас одною погордою, насильством і тиранством всіх родів. І як ви, браття і друзі, не чуєте згідних імен, які вороги надали вам, тобто імені хлопа і раба, то згадайте хоч недавні жертви предків наших і братів ваших, замучених найбільшим, нечуваним варварством ... Всі ті мученики, замучені за свою батьківщину, за свободу і віру нашу, кличуть до вас із могил своїх, жадають за кров помсти і зазивають вас на оборони Батьківщини нашої».

Успішне повстання дає почин самостійній українській державі, але невдовзі знов Хмельницький, присилуваний обставинами, входить у зв'язки з Московщиною.

Союз складений на правах рівності – Україна у всьому є рівноправна з Московщиною. Але союз цей тривав недовго. Царі порушили договір і почали нищити вільності України. Українці знов

повстають проти Росії, під булавою Мазепи. «Московський цар, що є непримиримим ворогом усіх народів в світі і бажає покорити їх під своє ярмо, кинув і козаків під своє ярмо, касує і віднімає всі ваші права, свободи, утверджені святочними умовами ... Бо відомо всьому світові, що український народ був спочатку самодержавний, тобто залежний сам від себе і з'єднався з Московщиною добровільно». Такі слова вкладає «І.Р.» в уста Карла XII, шведського короля. Подати таку критику відносин Москви до України – це була незвичайна відвага, бо ж се був кінець XVIII в., часи, коли Росія тримала вже Україну під важким ярмом. Автор «Історії Русів», очевидно, дуже болюче відчував поневолення України.

Такий є загальний хід української історії в зображенню «І.Р.». Автор історії є свідомим державником. На першому і головному місці свого розгляду він ставить державу. В різних місцях він пригадується над тим, яким способом можна добути й утримати державу. Український народ добув собі державу завдяки цінним національним прикметам, особливо завдяки своїй хоробрості. Важною підпорою держави він уважає військо. «Це безсумнівне, що кожний народ повинен мати своїх вояків і то необхідно із самого себе, щоби доручити свою долю і безпеку не чужому, а своєму війську; робити інакше – це так само, як заставити канюка стерегти голуби, або вовків стерегти вівців». Від уряду автор жадає, щоби був зв'язаний інтересами з народом і тим способом добував собі симпатії. «Всяке правління насильне і тиранське ніколи не було сильне і тривке, але як щось силуване і не скріплене взаїмними інтересами і радою, все руйнувалося і з галасом падало». Від усіх членів нації автор домагається, щоби «трималися однодушною згоди і братерської дружби, без чого ніяка держава і ніяке громадянство не може стояти».

«Історія Русів» сприяла поширенню романтизму в українській історичній та суспільно-політичній думці першої половини XIX ст. Вона справила значний вплив на українську і російську історичну думку та літературу XIX ст., в т. ч. на творчість П. Білецького-Носенка, М. Гоголя, Є. Гребінки, М. Костомарова, П. Куліша, М. Маркевича, А. Метлинського, М. Погодіна, О. Пушкіна, К. Рилєєва, І. Срезневського, М. Устрялова, Т. Шевченка, О. Шишацького-Ілліча та ін. Зокрема, 5-томна «История Малороссии» (М., 1842 – 1843) М. Маркевича запозичила не тільки чимало фактографічного матеріалу з «І.Р.», а й певною мірою її концепцію української історії. Сюжети та образи з «І.Р.» використовував Т. Шевченко у своїх творах «Великий льох», «Гамалія», «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Никита Гайдай» та ін., а також М.Гоголь у «Тарасі Бульбі».

«І.Р.» неодноразово перевидавалася: український переклад В.Давиденка; вступна стаття О. Оглобина (Нью-Йорк, 1956); репринтне перевидання 1846 р. (К., 1991), український переклад

І. Драча, передмова В. Шевчука (К., 1991); (К., 2001); примітки та покажчики Я. Дзири та І. Дзири (К., 2003) та ін.

«Історія Русів» – принципово нове явище в українській історичній думці, яке відіграло рубіжну роль у переході від висвітлення окремих питань української історії до створення узагальнюючої праці з історії України. І хоч твір не є в класичному розумінні історичним (він радше літературно-історичний), йому судилося започаткувати новий підхід до розуміння української історії з позицій національної окремішності, розгляду її в контексті європейської історії. Він, за образним порівнянням Валерія Шевчука, прорубував вікно українцям у їх темниці, відкрив очі, аби побачити світло правди, відчутти себе нацією.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Контрольні запитання

1. Загальна характеристика «Історії Русів».
2. Проблема авторства твору.
3. Час написання «Історії Русів».
4. Підхід автора щодо джерельної бази твору.
5. Зміст «Історії Русів», головні висновки.
6. Чому появу «Історії Русів» вважають рубіжним явищем української історіографії?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Заповнити таблицю, опрацювавши матеріал посібника та історіографічні джерела:

«Історія Русів»: аналіз історії вивчення

Ім'я та прізвище дослідника	Назва праці	Рік видання	Питання, що були розглянуті	Висновки щодо досліджених проблем

Теми для написання есе

1. «Історія Русів» – нове явище української історіографії.
2. Приклади праць західноєвропейської історіографії, які мали такий самий вплив на розвиток національних історичних знань як твір «Історія Русів» для України.
3. Аналіз джерельної бази «Історії Русів».
4. Події, що були описані у творі «Історія Русів». Характер їх подачі автором.

-
-
5. Зробіть порівняльний аналіз поглядів автора «Історії Русів» на історію України та авторів попередніх творів з української історії.
  6. Тему есе визначає студент/ка (узгодити із викладачем).

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Історія Русів / [Переклад І. Драча]. URL: <http://izbornyk.org.ua/istrus/rusiv.htm>
2. Исторія Русовъ, или Малой Россіи / Сочинение Георгія Конискаго. Москва, 1846. URL: <http://litopys.org.ua/istrus/istrus.htm>

Література

5. Бердник О.С. «Исторія Русовъ» як метатекст: Монографія: Донецьк: Вид-во Донецького національного університету, 2002. 180 с. URL: <http://ruthenia.info/txt/biletskv/berdnyko/metat.html>
6. Гордієнко Д. «Історія Русів» в осмисленні Бориса Крупницького // Славістична збірка. Вип. III: Збірка статей за матеріалами Третього Міжнародного славістичного колоквиуму. До 90-річчя від дня народження члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Павла Степановича Соханя (1926–2013). До 25-річчя заснування Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (м. Київ, 18 листопада 2016 р.) / За редакцією Д. Гордієнка та В. Корнієнка. Київ, 2017. С. 215–225. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hordiienko_Dmytro/Istoriia_Rusiv_v_osmyslenni_Borysa_Krupnytskoho.pdf
7. Єршов А. До питання про час написання «Истории русовъ», а почасти й про автора її // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. Київ, 1928. Т. I. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yershov_Anatolii/Do_pytannia_pro_chas_napysannia_Ystoryy_rusov_a_pochasty_i_pro_avtora_ii.pdf
8. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2012. 512 с.
9. Колесник І.І. Українська історіографія XVIII – початок XX ст. / І.І. Колесник. Київ: Генеза, 2000. 254 с.
10. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій: Навчальний посібник. Чернівці, 1999. 520 с.

-
-
11. Крип'якевич І. Історія Русів // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Львів, 2001. URL: <http://izbornyk.org.ua/rizne/kryp3.htm>
  12. Крупницький Б. «Історія України й українських козаків» Й.Х. Енгеля та «Історія Русів» // Україна. Париж. 1950. III. С. 162–166. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Krupnytskyi_Borys/Istoriia_Ukrainy_i_ukrainskykh_kozakiv_YKh_Engelia_ta_Istoriia_Rusiv.pdf?
  13. Мишанич Я. З'ява та поширення Історії Русів в літературі. Час її написання. До питання про появу твору // Studia Polsko-Ukraińskie. 2014. Т. 1. С. 177–184. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Myshanych_Yaroslav/Ziava_ta_poshyrennia_a_Istorii_Rusiv_v_literaturi_Chas_ii_napysannia_Do_pytannia_pro_poiavu_tvoru.pdf?
  14. Плохій С. Діалог через кордони: українські історики у пошуках автора «Історії Русів» // Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи / Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: Матеріали міжнародної наукової конференції (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.). Київ. : Інститут історії України, 2014. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Plokhii_Serhii/Dialoh_cherez_kordony_ukrainski_istoryky_u_poshukakh_avtora_Istorii_Rusiv.pdf?
  15. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Авториз. пер. з англ. Миколи Климчука. Київ: Laurus, 2013. 440 с. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Plokhii_Serhii/Kozatskyi_mif_Istorii_a_ta_natsiietvorennia_v_epokhu_imperii.pdf?
  16. Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії Русів». URL: <http://izbornyk.org.ua/istrus/rusiv.htm>
  17. Ясь О.В. «Історія русів» // Енциклопедія історії України. Київ: Наукова думка, 2005. Т.3: Е–Й. С. 632–634. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Yas_Oleksii/Istoriia_rusiv_.pdf?

ТЕМА 7. УКРАЇНЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

- 7.1. Становлення професійного історіописання в умовах українського національного відродження.
- 7.2. Археографічні видання, університетські центри української історичної науки.
- 7.3. Діяльність історичних товариств.

Мета. Проаналізувати становлення професійного історіописання в умовах українського національного відродження, вивчити процес появи університетських центрів та історичних товариств як осередків української історичної науки, охарактеризувати археографічні видання першої половини ХІХ ст.

Для укладання теоретичного контенту теми
було використано:

1. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2012. С. 160–164, 183–187, 192–195
2. Колесник І.І. Українська історіографія ХVІІІ – початок ХХ ст. / І.І. Колесник. Київ: Генеза, 2000. С. 204
3. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій: Навчальний посібник. Чернівці, 1999. С. 182–189, 195–197, 199.
4. Пінчук Ю.А. Костомаров Микола Іванович // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kostomarov_M
5. Хмарський В.М. Одеське товариство історії та старожитностей // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Odeske_tovarystvo

---

7.1. Становлення професійного історіописання в умовах українського відродження.

XIX ст. – особлива доба в розбудові української історіографії. На цей час припадає процес перетворення її з проблемної історіографії, складової загальноросійської історичної науки на самостійну ідейно-організаційну структуру із своїми установами, кадрами, науковою ідеологією, незалежними від російської, польської чи німецької історичної науки. Вивчення складних процесів витвору української національної науки протягом XIX ст. неможливе без усвідомлення такого багатомірного соціокультурного феномена як *українське національне відродження*.

М. Грушевський в енциклопедичному виданні «Украинский народ в его прошлом и настоящем» вживав поняття «українське відродження», «національне відродження», зміст якого передає за допомогою таких синонімів як «національний рух», «національне життя, що виключно зосереджувалося в літературі та в українських розвідках», «українство».

Словом, українське національне відродження М. Грушевський сприймав з точки зору народницької перспективи як процес зближення української інтелігенції зі своїм народом, який постає носієм національного елементу. Саме народна мова, на думку дослідника, «вирішила долю українського відродження, відновивши розірваний зв'язок інтелігенції з народом, відкрила шлях до народної душі, до зближення з нею: мові має бути вдячною Україна тим, що її українство не обмежувалось збиранням творів народної словесності, укладанням граматик та словників, а перейшло у справжнє національне відродження».

Почавшись на ґрунті мови та літературної творчості, зближення української інтелігенції з народом не обмежувалось лише літературною діяльністю, а поступово вело її до розуміння політичних та соціальних умов народного життя українськими істориками.

Перша третина XIX ст. дала українській історичній науці низку імен, серед яких заслуговують окремого розгляду принаймні три: **Д. Бантиш-Каменський, Максим Берлінський та Олександр Маркович** (1790 – 1865) – молодший брат Якова Марковича.

Олександр Маркович належить до першого покоління студентів Харківського університету (відкритий 29 січня 1805 р.), був повітовим суддею в Глухові, предводителем дворянства, активним поборником скасування кріпацтва. Його проект звільнення селян з правом викупу землі був надісланий ще в 1852 р., але відхилений міністром внутрішніх справ.

На думку М. Марченка, проект О. Марковича був близьким до аграрної програми декабристів. Свої історичні студії О. Маркович розпочав з вивчення родинного архіву свого діда Якова, Лубенського

наказного полковника, генерального підскарбія. Він упорядкував і видав у двох томах «Щоденні записки генерального підскарбія Я. Марковича». Основною працею О. Марковича є «*Описання Малоросії*», яка, на жаль, не була завершена й неопублікована. Автор задумав її як продовження братової праці «Записки про Малоросію». Дотримуючись тієї ж історичної схеми, він описав географічне розташування України, її природу, шляхи, навів цікаві статистичні відомості. Багато уваги було приділено етнографічній характеристиці українського народу. Як додаток до цієї праці О. Маркович написав історико-літературний твір «Малоросійське весілля», опублікований в «Киевской старине».

Історіографи спадщини О. Марковича цілком закономірно звертають увагу на його дослідження історії українського дворянства XVIII – початку XIX ст. Він на основі історичного та статистичного матеріалу розкрив процес закріпачення селянства й незаконне збагачення дворянства, становлення великого поміщицького землеволодіння. Ці висліди історика, очевидно, і підвели його до закономірного висновку про необхідність ліквідації кріпосництва.

Другою не менш важливою постаттю в українській історіографії був **Дмитро Бантиш-Каменський** (1788-1850), син Миколи Бантиша-Каменського. Він народився в Москві, учився там в університеті, служив у Колегії закордонних справ. Поворотним рубежем у його становленні як дослідника української історії стала майже десятирічна праця в Києві на посаді управителя канцелярії військового губернатора князя М. Рєпніна.

Як відомо, генерал-губернатор співчував українському автономістському руху, обстоював майнові інтереси козацтва. Власне, за його дорученням Д. Бантиш-Каменський приступив до створення праці з історії Малої Росії. Він зібрав і систематизував документальні та інші джерела, підготував джерельне дослідження, яке побачило світ уже після його смерті під назвою «*Джерела малоросійської історії*» (1858–1859).

Основна його праця «*Історія Малої Росії з часів приєднання її до Російської держави за Олексія Михайловича до відміни гетьманства*» вийшла 1822 р., а згодом перевидавалась у 1830 та 1842 рр. Кожне з видань було кращим від попереднього як за змістом і джерельною базою, так і за формою. Вона складалася з 4-х частин і хронологічно була ширшою, ніж про це говорилося в її назві.

У ній давався виклад української історії від найдавніших часів до ліквідації полково-сотенного устрою України. Правда, доба висвітлювалась дуже стисло, навіть схематично.

Автор зробив спробу дати періодизацію історії України, що відбилося на розподілі матеріалу за частинами (книгами). Перший період охоплює події від найдавніших часів до Переяславської ради

1654 р. Другий період доводився до обрання гетьманом І. Мазепи. Нарешті, третій період - від І. Мазепи до ліквідації Гетьманщини.

Низка дослідників спадщини Д. Бантиша-Каменського схильні вважати, що «Історія Малої Росії» була своєрідною реакцією на появу перших томів *«Истории государства Российского»* М. Карамзіна, адже офіційний російський історик фактично проігнорував Україну як окремішність, її історія привласнювалась імперією. Не є випадковою компромісна формула автора, викладена у вступі першого видання, за якою первісна історія Малоросії тісно поєднана з вітчизняною, тобто російською, а потім, після відторгнення Литвою і Польщею вона існує окремо. Фактично цією формулою він визнавав автономізм української історії від XIII ст. до ліквідації Гетьманщини.

Однак уже у другому виданні книги, що присвячувалась Миколі І, історія Малоросії представлялась як частина загальноросійської історії. Це свідчило про еволюцію його поглядів у бік методології монархічного абсолютизму М. Карамзіна, а сам автор стверджував, що в Малоросії завжди процвітала любов до монархії. Вірнопідданість особливо простежується у висвітленні подій після Переяславської ради, хоча її коріння він виводив з доби Рюрика, із запровадження єдиновладдя у північних слов'ян, тобто у новгородців. Д. Бантиш-Каменський пішов на пряме запозичення оцінок і трактувань подій і осіб, особливо княжої доби, що давались в *«Истории государства Российского»* з посиланнями на неї, а Київську Русь розглядав як спільну сторінку Великої Росії та Малоросії.

Суперечливими були погляди історика на українське козацтво. Провідне місце він відводив реєстровим козакам, а до запорожців ставився вороже, розглядав їх як розбійників. Визвольну війну під проводом Б. Хмельницького, героїзм повстанців автор пов'язував, насамперед, з намаганням українців звільнитися від католицького поневолення. Угоду України з Московською державою 1654 р. Д. Бантиш-Каменський оцінив як «повернення» цієї землі Російській державі, якій вона, мовляв, колись належала, як повернення вірнопідданих малоросів під високу руку російських монархів.

Ідеєю вірнопідданства проникнуті майже всі сторінки української історії XVIII ст., навіть образ І. Мазепи подано як вірного помічника Петра І, особливо у військових справах, але різко засуджується виступ гетьмана на боці Карла XII. Автор вважав за справедливе жорстокий і кривавий погром Батурина, знищення населення Лебедина, зруйнування Запорозької Січі. Суперечливість і непослідовність поглядів Д. Бантиша-Каменського виявилась і в його оцінках після мазепинської доби. З одного боку, він виправдовував обмеження прав Гетьманщини, створення Малоросійської колегії, а з другого боку – виявляв симпатії автономістським прагненням козацької старшини, зокрема діяльності П. Полуботка.

Підсумовуючи сказане про історичні погляди Д. Бантиша-Каменського, слід наголосити, що вони об'єктивно зумовлювалися суспільно-політичною атмосферою Російської імперії першої половини і середини XIX ст., віддзеркалювали ідеологію російської дворянської історіографії. Разом з тим, він був носієм завуальованих автономістських ідей української історичної думки, що особливо характерна для «Історії Русів».

Заслуга історика в тому, що він виявив і систематизував чималу кількість нових історичних джерел, архівних документів, вибудував скелет цілісної історії України, хоча й в контексті російської історії. Його «Історія Малої Росії» справила помітний вплив не тільки на розвиток української історичної думки, а й на формування історичної свідомості тогочасного суспільства.

Максим Берлинський (1764 – 1848) український археолог, історик, один з перших і безпосередніх дослідників історії Києва. Після закінчення Київської академії викладав в Учительській семінарії в Петербурзі, а з 1788 р. працював у Києві в Головному народному училищі. Молодому педагогу судилося стати піонером *української археології*. Він ретельно вивчав старожитності київського дитинця (Кремля), руїни Десятинної церкви, князівських палаців, Федорівського, Дмитрівського та Андріївського монастирів. Окрім того, він опрацював давньоукраїнські літописи і польські хроніки, деякі архівні документи, подав власні свідчення.

Все це й послужило фундаментом його *«Історії міста Києва»* (1800), яка подається в контексті всієї української, частково польської та російської історії. Вона складається з двох частин: перша присвячена історії Києва, а друга містить археологічний опис міста. Ідеалом для М. Берлинського було козацьке самоврядування, традиції магдебурзького права, гетьманської автономії. Його погляди можна віднести до консервативно-ліберального напрямку. До наукових засад «Історії міста Києва», окрім порівняно широкої джерельної бази, можна віднести періодизацію історії Києва.

Він виділив вісім періодів: 1) від найдавніших часів до 882 р.; 2) 882–1093 рр.; 3) 1093–1157 рр.; 4) 1157–1240 рр.; 5) 1240–1320 рр.; 6) 1320–1471 рр.; 7) 1471–1654 рр.; 8) 1654 р. – до початку XIX ст.

Сьомий і восьмий періоди поділялись на «відділи», або етапи. Цінність твору М. Берлинського і в тому, що в ньому Київ постає як державницький і духовний центр України не тільки в княжу добу, а й у XVII–XVIII ст.

Тут варто зауважити, що термін «Україна» у книзі використовується рідко, частіше «Малоросія», найчастіше «Росія», під яким автор розуміє і Великоросію, і Україну, і Білорусь. Росія – це і Київська держава, і Україна у складі Великого князівства Литовського.

Великоросів, малоросів та білоросів він називає росіянами. Для нього всі східні слов'яни – одна нація – росіяни.

М. Берлінському також належить «Короткий опис Києва», опублікований 1820 р., та підручник «История российская для употребления юношеству» (1800).

Осип Максимович Бодянський (1803–1877) відомий більше як славіст та археограф, але його дослідження і археографічні видання мають безпосереднє відношення до української історіографії ХІХ ст.

О. Бодянський народився у містечку Варві Лохвицького повіту Полтавської губернії, в родині священика. Навчався він у Переяславському духовному училищі, а пізніше тут же в духовній семінарії, яку закінчив у 1831 р.

У Переяславській семінарії довго зберігалися вільнолюбні традиції ХVІІІ ст., що їх залишив тут в свій час Г. Сковорода. В провінційних учбових закладах України у молоді, що в них навчалася, найбільше проявлявся інтерес до місцевої історії. Цим інтересом до історичного минулого колишньої Гетьманщини, тобто Лівобережної України, Бодянський був захоплений ще юнаком. Разом з тим провінціальні обставини, в яких перебувала Переяславська семінарія, методи навчання і церковницька атмосфера не могли дати юнакові належної наукової підготовки, тобто того, чим володіли вихованці учбових закладів культурних центрів. Тому прогалини в своїх знаннях Бодянському довелося заповнювати пізніше, на історико-філологічному факультеті Московського університету, до якого з великими труднощами йому вдалося вступити у 1831 р.

Навчаючись у Москві, О. Бодянський більш за все віддавався історії. Ще в студентські роки він почав, а незабаром після закінчення університету в 1835 р., закінчив і підготував до друку працю «*Про думки, які торкаються походження Русі*», в якій найбільше виявився вплив скептичної школи. Наслідуючи Каченовському, Бодянський вважав, що руси походять від тюркських племен, які жили на берегах Азовського моря та в нижній течії гирла Дніпра. Погляди скептичної школи знайшли своє відображення в оцінці Бодянським деяких літературних пам'яток Київської Русі.

Відомо, що Каченовський увесь період Київської Русі проголосив «баснословним», а літературні пам'ятки того часу він зачислив до більш пізніх, зокрема до ХІV – ХV ст. У цьому питанні Бодянський йшов усупереч Каченовському. Він вірно оцінював місце і значення Київської Русі, її мову та літературні пам'ятки, в тому числі пам'ятки з історії нашої Вітчизни. Проте, наприклад, «Слово о полку Ігоревім» Бодянський приписував лише південним русам і відносив його не до ХІІ ст., а на століть два пізніше. Ці думки були плодом ранньої творчості і незрілих поглядів початківця історика того часу, коли Бодянський ще перебував під впливом Каченовського.

Незабаром, зайнявшись глибше і серйозніше слов'янською філологією, Бодянський позбувся впливу скептиків. За дослідження «Про думки, які торкаються походження Русі» Бодянський був удостоєний ступеня кандидата наук. У 1837 р. за написану ним нову працю «*Про народну поезію слов'янських племен*» він був затверджений в ступені магістра.

Знайомство з Максимовичем і Погодіним значною мірою сприяло тому, що Бодянський став працювати не лише над історією, а й над слов'янською філологією, зокрема українською. Головним же поштовхом до цього заняття була любов до української та до всієї слов'янської народної творчості. У цьому питанні Бодянський належав до кола істориків та філологів, близьких М. Максимовичу і М. Гоголю.

Народна творчість була для нього одним з головних джерел пізнання історичного минулого. У своїх перших дослідженнях Бодянський звернув увагу на українську мову і народну творчість, від яких він йшов до вивчення і наукової розробки питань інших слов'янських мов, етнографії та історії.

Інтерес до мови і побуту українського народу виховувалися в Бодянського з юних років у зв'язку з селянським оточенням на Полтавщині, де він виріс і провів своє дитинство та юнацтво. Ще в 1830 р., перебуваючи в Переяславській семінарії, Бодянський збирав на Полтавщині фольклорний матеріал та робив спроби писати українські вірші.

Захоплення народною творчістю привело О. Бодянського до заняття філологією та історією. З питань слов'янського мовознавства О. Бодянський перш за все звернув увагу на вивчення рідної йому української мови в історичному аспекті. Свої погляди на історію української мови він виявив у праці «*Розгляд різних думок про стародавню мову північних і південних русів*». Цю роботу Бодянський написав у Московському університеті, надрукувавши в університетських «Учених записках». В ній, зокрема, О. Бодянський довів, що найчистішою з говірок української мови була полтавська. Вона й лягла в основу української національної мови. Щодо того, як створилися для цього історичні передумови, Бодянський дотримується такої схеми: до XII ст. мова північних і південних русів становила спільну основу, була схожа і зовсім близька. Після монгольського завоювання і підкорення України Литвою в мові північних і південних русів, тобто пізніших росіян і українців, відбувається все даліше розгалуження. Це розгалуження мов пішло «так далеко одне від одного, так само, як тих, хто говорив ними, що потім ці мови склали з себе зовсім дві різні гілки, які рішуче уже ніколи не можуть наблизитись».

Визначну роль у розвитку української історичної науки в XIX ст. відіграли «*Чтения в Обществе истории и древностей Российских*» при

Московському університеті, які видавав О. Бодянський, будучи секретарем товариства і редактором «Чтений».

З 1845 по жовтень 1848 р. було видано 23 книги «Чтений». «Чтения» в основному склалися з таких розділів: дослідження, матеріали вітчизняної історії, матеріали слов'янські, матеріали іноземні та різні змішані повідомлення. Найбільшу увагу Бодянський приділив історії України.

У 1846 р. Бодянський надрукував *«Історію Русів»*. Тоді ж було видано *Літопис Самовидця*. Найбільше джерел з історії України «Общество истории и древностей Российских» видало в 1847–1848 рр. В ці роки були надруковані: «Летописное повествование о Малой России» Рігельмана, «Краткое описание о козацком малороссийском народе» П.Симоновського, «История о казаках запорожских» кн. Мишецького, «Историческое сочинение о Малороссии и малороссиянах» Г.Ф. Міллера, «Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писателя Орлика и Киевского воеводы Иосифа Потоцкого»; «Письма Головнина к гетману Скоропадскому»; «Две грамоты царя Алексея Михайловича о малороссийских казаках к воеводам 1651 г.»; «О бунте города Пинска и усмирении оногo в 1648 г.»; «Письмо кошевого Гордиенка к воеводам Камянного затона Д. Шеншину 1704 г.»; «Повесть о том, что случилось на Украине аж до смерти Богдана Хмельницкого», «Письма гетмана Мазепы к государям Ивану и Петру Алексеевичам», «Краткое историческое описание о Малой России до 1765 г. с дополнением о запорожский казаках 1789 г.»; «Описание о Малой России и Украине», «Письма к гетману Скоропадскому от царицы Екатерины Алексеевны и царевен», «Акты, относящиеся к истории Малороссии, открытые Н.Маркевичем» та багато інших.

Лише неповний перелік джерел і досліджень з історії України, надрукованих в «Чтениях» і окремими виданнями, говорить про ту велику послугу, яку зробив для історичної науки О.Бодянський. Своїми публікаціями і оригінальними дослідженнями він вніс великий вклад у справу вивчення історії України.

Одним з представників дворянської історіографії другої чверті ХІХ ст. був **Микола Андрійович Маркевич** (1804 – 1860). Маркевич народився в с. Дунайцях Глухівського повіту на Чернігівщині в старовинній і багатій поміщицькій родині. Він був далеким родичем відомих уже нам Якова і Олександра Марковичів.

Початкове навчання і виховання він здобув у Прилуцькому пансіоні, заснованому етнографом і письменником першої половини ХІХ ст. П. Білецьким-Носенком. У юнака рано прокинувся інтерес до української народної поезії та історії. У 1817 р. Маркевич вступив до пансіону новозаснованого Петербурзького педагогічного інституту.

Першим з викладачів інституту, який звернув увагу на певну літературну обдарованість Маркевича, був майбутній декабрист В. Кюхельбекер. Він сприяв розвитку літературних і музичних здібностей свого учня, залучив його в літературний гурток, до якого належав і сам. Тут Маркевич познайомився з Пушкіним, Жуковським, Барятинським, Дельвігом, а незабаром з К. Рилєєвим.

Таким чином, Маркевич опинився в тісному колі передової російської інтелігенції, частина якої належала до декабристів «Північного товариства». Через деякий час Маркевич почав навчатися музиці в Москві. У цьому напрямкові він досяг великих успіхів і став відомим митцем по класу фортепіано. До цього ж періоду відноситься і літературна діяльність Маркевича. Він перекладає на російську мову Шекспіра і Байрона. Найбільше його захоплює українська поезія. Маркевич пише російською мовою свої «Українські мелодії», а згодом кладе на ноти багато українських пісень.

У 1830 р. Маркевич переселився на постійне проживання в маєток, успадкований від батька в с. Турівці Прилуцького повіту на Полтавщині. Ще в ранні роки він перебував під впливом патріотичної літератури петербурзького гуртка літераторів. Під впливом «Дум» Рилєєва у нього пробуджується почуття гордості за героїчне минуле України, а під впливом «Історії Русів» цей патріотизм набуває певної системи поглядів на літературу, етнографію і особливо на історію.

М. Маркевич був істориком-самоучкою. Він не мав спеціальної підготовки, як і багато інших його попередників, бо історія як наука, подібно до філософії, тоді ще не визначилась в окрему галузь. Тут Маркевич, як і в етнографії, був скоріше аматор, збирач і фіксатор минулого без належного філософського його осмислення. В галузі теорії, якою тоді служила історикам філософія Гегеля, Маркевич був не підготовлений, на що звернув увагу в рецензії на «Історію Малоросії» В. Белінський.

Незважаючи на великі запозичення Маркевича з «Історії Русів» і Д. Бантиш-Каменського, все ж його творчість носить дещо інший характер, властивий історичним вивченням 40-х років ХІХ ст.

В 1830 – 1840-х рр. розгорнулася з новою силою полеміка між норманістами і антинорманістами. Маркевич, так само, як його попередники, вважав слов'ян автохтонними племенами. Що ж торкається походження терміну «Русь» і держави, то він робив поступку норманістам, тобто вважав, що руське життя веде свій початок із Скандинавії.

На відміну від вірнопідданських поглядів Бантиш-Каменського, у Маркевича чітко виступає його власна концепція в поглядах на історію України. Так, наприклад, найдавніша історія України у нього подана не як спільний період для всієї Русі, а як самостійний процес. Український народ, відповідно до поглядів Маркевича, розвинувся безпосередньо з

найдавнішої племінної основи і незалежно від Північно-Східної Русі. Цей процес триває, на погляд Маркевича, від незапам'ятних часів аж до кінця XVIII ст., до ліквідації автономності, коли Україна «зливається з Росією без боротьби і нарікання». У викладі давньої історії України Маркевич лише між іншим згадує про південних і північних русів. Останніх він називає «молодшими братами».

Свій погляд на великоросів як молодших братів українців Маркевич розвинув у досить струнку концепцію. Великоросів він вважає племенами, що утворилися відносно пізно, десь, приблизно, в X-XI ст., і переселилися з півдня, із Наддніпров'я, на північ у межиріччя Оки і Волги. Таким чином, вони становлять молодше відгалуження південних русів. Південні руси разом з північними русами несли татарське ярмо. Незабаром Південна Русь, пише він, «відокремилась від жителів півночі, визволилась від татарського гніту, назвалася Малою Росією, приєдналась до Литви, а з нею і до Польщі, але керувалася своїми удільними князями, нащадками Рюрика і воєводами, визнаними Литвою і польським королем».

Поділ Русі, на погляд Маркевича, відбувається з часів Володимира Святославовича, коли після його смерті почалися міжусобиці й половецькі спустошення. Тим часом володіння Русі ширилися дедалі на схід і північ. «Суздаль і Владимир, Москва і Тверь та інші міста, які потім стали знаменними, підносились одно за другим. Але, не визнаючи їх Руссю, народ цим іменем величав лише стародавні володіння Олега і Святослава, серцем яких був Київ, де перебував глава церкви і глава князів». Дальший історичний процес Маркевич розглядає всупереч тодішній російській дворянській історіографії, для якої історія України була лише часткою загальноросійської історії.

У творах російських істориків Татіщева, Щербатова, в незакінченій праці Карамзіна «Історія держави Російської», у Погодіна та ін. вона подана лише як епізод боротьби козацтва з Польщею в XVI – XVII ст. і зникає під скіпетром російської монархії з другої половини XVII ст. Тим часом в українській дворянській історіографії, а найвиразніше у Маркевича, вся історія України від давніх часів, потім у складі Литви і Польщі, а пізніше, з середини XVII ст., у межах Російської держави становить окрему схему самостійного безперервного історичного розвитку українського народу.

У поглядах на козацтво Маркевич також створив дещо відмінну від своїх попередників власну концепцію. Він засудив погляди тих істориків, які не хотіли бачити в козацтві нічого, крім гультьяйства і розбоїв, тих, що в угоду монархічним концепціям народні рухи, в тому числі козацькі, розглядали як руїнницькі бунти черні. У своїй спеціальній статті, присвяченій історії козацтва, Маркевич знову повертається до його оцінки в історії України й виступає проти невірних поглядів на нього. Тут він не лише спростував погляди

монархістів на козацтво, а реабілітував його перед читачем, захищав від незаслуженого плямування такими істориками, як Бантиш-Каменський, а пізніше Скальковський та ін. З наукової точки зору роль і значення козацтва в творі «Історія Малоросії» подані Маркевичем з передових, прогресивних позицій.

7.2. Археографічні видання, університетські центри української історичної науки.

Ще у XVIII ст. виникла необхідність вивчення джерел як основи історичної науки і розвитку історичних знань. На перших порах свого розвитку археографічні заняття були справою окремих осіб-аматорів, що захоплювалися збиранням і публікацією історичних документів.

Значну роль у справі розвитку історичної науки і зокрема праць над збиранням, розбором та впорядкуванням джерельного матеріалу відігравали освітні установи.

Піонерами університетської освіти в Україні були **Острозька та Києво-Могилянська академії**. Першим класичним університетом на українських землях став **Львівський університет** (1661), створений на базі колегії, в якому викладалися всі університетські предмети, включаючи філософію й історію, присуджувались ступені бакалавра, магістра і доктора. У попередній лекції зазначалося, що після входження західноукраїнських земель до Австрійської імперії була відновлена діяльність Львівського університету (1784), підвищено його статус, а в 1817 р. йому присвоїли ім'я імператора Франца I.

З 1848 р. в університеті допускалося викладання українською мовою і створювалася кафедра української мови та літератури. Найбільше уваги розвитку і поширенню історичних знань приділялося на філософському і юридичному факультетах, де сформувався ряд українських істориків. У 1870 р. в університеті утворилося українське студентське товариство «Академічна бесіда», учасники якого виявляли щире зацікавлення історією України.

Спадкоємець товариства, «Академічний гурток», започаткував видання журналу «Друг». У ньому співпрацювали І. Франко, М. Павлик, публікувалися листи М. Драгоманова, в яких обстоювалася ідея цілісності українського руху, його єдності у межах Галичини та Наддніпрянщини.

На підросійських землях України перший **університет** було засновано в **Харкові** (1805) з ініціативи відомого українського вченого і громадського діяча В. Каразіна, якого сучасники називають «українським Ломоносовим». У складі університету поряд з іншими функціонував історико-філологічний факультет, з яким пов'язані імена багатьох істориків, зокрема А. Бекетова, Л. Боровиковського, П. Гулака-Артемівського, М. Костомарова, І. Срезневського, М. Луніна, Д. Багалія, М. Дринова, А. Ковалевського та ін.

Визначна роль у розвитку історичної думки та її поширенні належала історико-філологічному гуртку, який утворився на початку 30-х років XIX ст. навколо професора **Ізмаїла Срезневського** (1812–1880). Росіянин за походженням, він сформувався в культурному середовищі Слобідської України, щиро захоплювався історією і побутом українського народу, козацтва, збираючи унікальні етнографічні матеріали на Харківщині, Катеринославщині, Полтавщині, спілкуючись з ученими-славістами, з істориками Галичини і Закарпаття Я. Головацьким, І. Вагилевичем, О. Духновичем та ін.

Гуртківці сповідували ідеї романтизму, свідченням чого стало видання «Украинского альманаха», на сторінках якого публікувалися історичні та етнографічні розвідки, народні пісні, історичні думи. Особливу роль у публікації джерельних матеріалів та аналітичних оглядів з історії українського козацтва відіграв історико-літературний збірник «Запорожская старина», який видавав І. Срезневський. На сторінках б випусків збірки (1833-1838) вперше побачили світ наукові розвідки про героїчне минуле українського народу, уривки з козацьких літописів, з «Історії Русів», твори про гетьманів, повстання Косинського, Наливайка, Острияниці та ін.

І. Срезневському належить цінне дослідження з історії Слобожанщини від її заселення до перетворення у Харківську губернію. Однак після переїзду до Петербурга, де він очолив університетську кафедру славістики, його інтерес до української історії згас. Історики Харківського університету оприлюднили низку важливих наукових дискурсів з історії України на сторінках періодики – «Харьковского еженедельника», «Украинского вестника», «Украинского журнал а» та ін.

Могутній вплив на національно-визвольний рух, на формування історичної свідомості справляли творчість Т. Шевченка, його народно-демократична історіософія, діяльність кирило-мефодіївців та громад. Це сприяло утвердженню в українській історіографії ***народницького напрямку***. Його прихильники вважали, що рушієм історичного процесу є народ, насамперед селянські маси, а тому наука має досліджувати соціальну та побутову історію народу як головного носія національних цінностей, національної культури, мови, звичаїв і традицій.

Представники цього напрямку сповідували ідею окремішності української історії. Народницький напрям, продовжуючи традиції романтизму, виявився максимально готовим до сприйняття історіософії лібералізму та позитивізму. Серед провідних постатей романтизму і зародження народницької історіографії слід назвати М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, П. Чубинського, В. Антоновича, Ф. Вовка, П. Житецького, М. Драгоманова та ін.

Особливу роль у розвитку української історичної науки судилося відіграти **Київському (Імператорському) університету Св. Володимира**, заснованому 1834 р. Символічно, що його першим ректором був **Михайло Максимович** (1804–1873) – визначний український учений, історик, фольклорист і етнограф. Уродженець Золотоніщини, вихованець Новгород-Сіверської гімназії і Московського університету, він унікально поєднав у своїй творчості природо-, мово- і українознавство.

Незважаючи на те, що за українофільські погляди царизм всіляко усував його від академічно-наукової діяльності, він багато зробив на ниві української історіографії. Як прихильник романтизму і народницького напрямку в історичній науці, М. Максимович чільне місце надавав проблемам формування українського народу, його самобутності.

Він відкинув твердження М. Погодіна про «великоруське населення» Києва, переконливо довів, що суспільно-політичне і духовне життя Київщини не припинялося і в часи монголо-татарського панування, вказав на спадкоємність княжої і козацько-гетьманської доби в українській історії.

Праці М. Максимовича *«Нарис Києва»*, *«Листи про Б. Хмельницького»*, *«Дослідження про гетьмана Конашевича-Сагайдачного»*, *«Розповідь про Коліївщину»* та інші відіграли важливу роль у розвитку історичних знань, у становленні української національної історіографії.

Вченому належить ряд археологічних досліджень: *«Українські стріли найдавніших часів»*, *«Археологічні записи про Київ та околиці»*, унікальних дискурсів з української фольклористики.

Велика заслуга М. Максимовича в започаткуванні української археографії, як видавця *«Руської правди»*, *«Повісті минулих літ»*, багатьох інших унікальних історичних пам'яток: грамот, універсалів, актових документів. Він автор першого віршованого перекладу *«Слова о полку Ігоревім»* українською і російською мовами, засновник літературно-публіцистичних альманахів *«Денниця»*, *«Києвлянин»*, *«Украинец»*.

Своїм інтелектом і творчістю М. Максимович справив колосальний вплив на виховання кількох поколінь українських істориків, на започаткування історичної науки в Київському університеті та в Україні взагалі.

У 1840-х роках в університеті працював видатний український історик **Микола Костомаров** (1817-1885) – вихованець Харківського університету, один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, автор знаменитої *«Книги буття українського народу»*. У 1864 р. вчена рада Київського університету присвоїла йому ступінь доктора

російської історії, а в 1876 р. він став членом-кореспондентом Російської академії наук.

Дослідження М. Костомарова «*Богдан Хмельницький*» (1859), «*Руїна*» (1879–1880), «*Мазепа*» (1882), «*Мазепинці*» (1884), наукові розвідки про гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницького, тритомник «*Русская история в жизнеописаниях ее важнейших деятелей*» – це великий і вагомий масив знань з української та російської історій, побудований на фундаменті документальних джерел.

Заслуга М. Костомарова насамперед у тому, що дослідження української історії він намагався поставити на тверду наукову основу, обґрунтувати ідею окремішності української нації, її права на власну державу, самобутності українського історичного процесу.

Будучи *представником романтичного напрямку історіографії*, вчений під впливом репресій супроти українського руху поступово переходив від ідеї українського автономізму до ідеї слов'янської єдності, слов'янського федералізму, а після повернення із заслання став відверто сповідувати лояльність до політики царизму щодо України, залишаючись противником монархії.

Популярність йому принесли також редаговані й рецензовані ним видання унікальних зібрань документів, якими є «*Акты Южной и Западной России*» (т. 1–9, 11, 13) та «*Архив Юго-Западной России*». У науково-пошуковій і видавничій діяльності він використав матеріали вітчизняних і зарубіжних архівів і бібліотек. На думку І. Крип'якевича, його археографічні роботи є величезним пам'ятником грандіозної праці, який залишиться назавжди.

Плідно працював у галузі історіографії та джерелознавства, здійснив глибокий наук. огляд майже всього комплексу вітчизн. літописів. Одним із перших висунув вимогу до історіографів вивчати нар. діяльність в усіх сферах життєвого процесу суспільств і обґрунтував необхідність з'ясування взаємодії народності й державності. Запроваджені ним концепції вічного начала, демократизму та державотворення зайняли чільне місце в українській історіографії й помітно вплинули не лише на розвиток вітчизняної історичної науки, а й на ідеологію національно-визвольного руху. Започаткував і розвинув ідею історіографічного дослідження всіх верств суспільства. Створив життєписи вітчизн. політ. та культ. діячів – вел. кн. київ. Володимира Святославича, Петра (Могили), І. Сірка, П. Орлика, Г. Сковороди та ін., завдяки чому неабияк зацікавив громадськість українською історією.

Серед опрацьованих ним найважливіших тем виділяється тема козацтва, зокрема українського («*Южная Русь и казачество до восстания Богдана Хмельницкого*» та ін. праці). Він максимально «очистив» первісну історію козацтва від різного роду вигадок. Досліджував склад козацтва, козацькі рухи, причини їх виникнення та

поразки. Вважав, що козацтво не є негативним чинником для розвитку державності, й підкреслював, що притаманні козацтву традиції нар. «вольниці» та демократизму справляли позитивний вплив на тогочасне суспільство. Простежив процес виникнення і розвитку ядра вільного козацтва – Війська Запорозького, основу якого складав «народний елемент», першим увів до наук. обігу визначення Запорозької Січі як християнської козацької республіки.

Постать М. Костомарова в українській історіографії знакова, вона невіддільна від становлення українознавства. Його перу належить понад 200 праць з історії України і Росії. Історизмом проникнута більшість художніх і публіцистичних творів історика.

7.3. Діяльність історичних товариств.

Важливе місце в справі вивчення стародавньої історії Півдня України належить **Одеському історичному товариству**. Це товариство виникло і розвинуло свою наукову діяльність в силу практичних і наукових потреб вивчення та дослідження історії, географії і статистики новоосвоєного краю Півдня України, офіційно іменованого царським урядом Новоросією.

Одеське Товариство історії старожитностей діяло з 1839 р. по 1922 р., відіграло визначну роль у дослідженні пам'яток старовини, їхній охороні, організації музеїв протягом XIX – початку XX ст.

Засновниками товариства були: поміщик, аматор історії і статистики М. Кир'яков, попечитель Одеського навчального округу Д. Княжевич, професор Рішельєвського ліцею М. Мурзакевич, письменник-богослов О. Стурдза, керівник канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора А. Фабр.

Завданням товариства було: поширювати історичні і археологічні відомості про південь імперії, збирати матеріальні, речові, письмові та усні залишки старовинних пам'яток, займатися розбором і дослідженням історичних джерел, які стосуються минулого цієї частини Російської імперії, готувати матеріал для видання синтезованої історії, також подавати вірні дані про його географію, статистику, ґрунтознавство тощо.

Політична діяльність Одеського товариства була пронизана ідеєю монархізму і підкорена завданню – обґрунтувати права і історичну закономірність царської Росії над новопридбаним у війнах з Туреччиною і Кримом краєм.

Історичними дослідженнями товариство мало на меті умотивувати також правомірність ліквідації козацьких вольностей Запоріжжя і колонізацію Півдня України, яку провадив царизм протягом другої половини XVIII і першої половини XIX століття. Члени товариства, які були в більшості високопоставленими урядовими особами, виконували

свої завдання з великим ентузіазмом і захопленням. Царський уряд щедро субсидував товариство матеріальними засобами.

На клопотання М. Воронцова Микола I призначив покровителем, а по суті наглядачем і ідейним натхненником товариства свого наслідника Олександра, майбутнього царя Олександра II. Статут товариства було затверджено в березні 1839 р., а урочисте відкриття його, з обранням керівних органів, відбулося 23 квітня того ж року.

Практична діяльність Одеського товариства історії і древностей почалася з кінця 1839 р. 4 лютого 1840 р. міська аристократія Одеси – царські сановники, купці, знатне духовенство - на своїх урочистих зборах під головуванням почесного президента Воронцова з захопленням вітало призначення Олександра «августійшим покровителем товариства».

Тут же було заслухано кілька наукових повідомлень про старовинні документи, які стосуються історії Молдавії і Бессарабії. З цього питання доповідь зробив віце-президент товариства А. Струдза. З нагромадженням великого матеріалу по історії, археології, етнографії, географії і статистиці краю виникла необхідність видавати систематичні наукові збірники.

З 1844 р. товариство стало друкувати великі за обсягом і значні за своєю науковою цінністю «*Записки имп. Одесского общества истории и древностей*», які видавалися до початку Першої світової війни. Їх вийшло в світ тридцять томів.

«Записки» Одеського товариства містили цінний дослідницький матеріал, розташований по трьох основних відділах. Перший відділ – археологія, історія, статистика і географія. Відділ другий являв собою збірку різноманітних матеріалів – доповіді, повідомлення, різного роду наукові записи тощо.

Відділ третій, який мав назву «Смесь», містив у собі різні питання хронології, діяльності окремих осіб, повідомлення про давні надписи на речових пам'ятках - скелях, архітектурних спорудах, каменях, карти, плани міст і укріплень та ін. Товариство видавало, відповідно до своїх завдань, велику кількість історичної літератури. Протягом другої половини XIX ст., особливо після відкриття в Одесі Новоросійського університету, в товаристві зібралися кращі наукові сили Півдня. До його членів, крім того, належали видатні вчені Москви, Петербурга, Києва, Львова та ряд науковців Західної Європи.

Головним підсумком діяльності Одеського товариства в галузі історії України в першій половині XIX ст. було нагромадження матеріалу і початок видання наукового органу «Записок». В 40–50-х роках їх було видано чотири великих збірники.

Товариство видало також у цей час окремо «*Историю о козаках Запорожских, соч. князя Мышецкого*», за списком, що зберігався в

бібліотеці президента товариства Д. Княжевича. Видано «Зібрання стародавніх грамот і договорів Молдаво-Валахських господарів».

Товариство надрукувало важливі матеріали під назвою «*Запорожская старина*». Воно опублікувало також археологічні дані - матеріали розкопок, зроблених на території Північного Причорномор'я, Криму і Північного Кавказу. У третьому томі «Записок» подано важливий з точки зору історіографії матеріал про знищення Запорізької Січі Катериною II в червні 1775 р., а також окрему працю про цю подію - «Устное сказание бывшего запорожца Никиты Коржа» (Одеса, 1842). Внаслідок розгортання археологічної діяльності товариства було відкрито історичний музей у Феодосії.

З діяльністю Одеського товариства історії і древностей та міста Одеси зв'язана творчість члена цього товариства **Аполлона Олександровича Скальковського** (1808–1898) – уродженцю Житомира, вихованцю Віленського й Московського університетів. Завдяки йому вдалося врятувати від знищення значну кількість унікальних документів канцелярії Війська Запорозького, впорядкувати й оприлюднити частину з них.

Він автор таких праць, як «*Хронологічний огляд історії новоросійського краю*», «*Історія Нової Січі, або Останнього Коша Запорозького*», «*Зносини Запорожжя з Кримом в 1749 р.*» та ін. Ставлячись часом негативно до козацтва, гайдамацького руху, А. Скальковський все ж визнавав його провідну роль у суспільному житті, своїми вислідами сприяв поширенню історичних знань, збагаченню і збереженню джерельної бази української історії.

Оскільки історія Запорізької Січі ще тільки починала розроблятися у вітчизняній історіографії, вміщені в працях А. Скальковського документи (іноді вони природно вплітаються в текст авторської розповіді), з одного боку, сприяли підвищенню ступеня достовірності зображення історії Запоріжжя, з другого – розширювали джерельну основу для істориків Запоріжжя наступних поколінь. Саме спроба автора через залучення різноманітних джерел об'єктивно змалювати побут і устрій Запорізької Січі значно збільшувала довіру до авторських суджень. І саме тому на нього часто посилаються пізніші дослідники історії Запорізькою краю.

Часто посилаються на нього Д. Яворницький в «Історії запорізьких козаків», Н. Полонська-Василенко в «Колонізації півдня України. 1750–1775 роки». Це зовсім не означало, що вони з усім погоджувалися, але відносились до його праці з належною увагою, як до серйозного дослідження.

У структурному відношенні «Історія Нової Січі...» складається з трьох частин. З них перша дає загальне уявлення про походження козацтва, територію його розселення, військово-адміністративний устрій та судочинство, господарство, побут, звичаї козаків. Друга та

третя частини - хронологічно послідовний виклад подій від 1709 р. (оглядово – з 1500 р.) по 1828 р., коли завершується історія Задунайської Січі. Тут фактично маємо військово-політичну історію Запорізької Січі і пов'язані з нею питання боротьби запоріжців за свої землі проти натиску царизму.

З 1873 р. у Києві розпочав діяльність **Південно-Західний відділ Імператорського російського географічного товариства**, головою якого став **Григорій Галаган**, відомий як меценат української культури. Якщо проаналізувати науковий доробок цього відділу, діапазон наукових інтересів його членів, то можна дійти висновку, що це був один із зародків майбутньої української академії наук. Поряд з В. Антоновичем, М. Драгомановим у роботі відділу брали участь етнограф-антрополог Ф. Вовк, дослідники права П. Чубинський та О. Кістяківський, філологи П. Житецький та К. Михальчук та ін.

Під керівництвом П. Чубинського на початку 1870-х років була проведена етнографічно-статистична експедиція по території Київщини, Волині, Поділля і Холмщині, за результатами якої її керівник підготував статтю «Коротка характеристика українців», що доводила самотність українського народу. Важливо зазначити, що Товариство мало свої філії в Катеринославі, Полтаві, Херсоні, Чернігові, в Криму, що дозволило значно розширити географію осередків історичних досліджень. Діячі Товариства Нестора Літописця та Відділу географічного товариства ініціювали заснування часопису «Киевская старина» (1882–1906), який, на думку М. Грушевського, став енциклопедією українознавства, регулярно публікуючи статті з української історії, археології, етнографії, географії, літератури.

На сторінках журналу, який редагували Ф. Лебединцев, О. Лашкевич, Є. Кивлицький, В. Науменко, публікувалися не тільки наукові статті, бібліографічні огляди, але й документальні матеріали (законодавчі акти, гетьманські універсали, грамоти митрополитів тощо), мемуари, щоденники, листи видатних українських діячів, фольклорні та етнографічні пам'ятки. З історичними та етнографічними розвідками на сторінках часопису виступали В. Антонович, О. Лазаревський, О. Левицький, Б. Грінченко, І. Франко, О. Русов, П. Житецький, Я. Шульгін та ін.

ОСНОВНІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

Археографія (від грец. *ἀρχαίος* – давній, – пишу) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає архівні документальні інформаційні ресурси та писемні пам'ятки з метою залучення їх до наукового та культурологічного обігу. В Україні виникла у першій половині XIX ст. як система практичних засобів пошуку, збирання, опису та публікації писемних пам'яток та архівних документів. Спочатку вона не

виокремлювалася з кола питань джерелознавства, палеографії, археології, бібліографії і розвивалася завдяки діяльності спеціально створених археографічних комісій.

Українське національне відродження – період з кінця XVIII до початку XX ст. І. Лисяк-Рудницький назвав той час «українським XIX століттям». Акцентуючи увагу саме на цьому етапі, він підкреслював, що українське відродження пов'язане, по-перше, із соціотворчим процесом формування вітчизняної національносвідомої інтелігенції, а, по-друге, націєтворчим процесом становлення власної нації, що характеризувався «перетворенням етнічномовної спільноти на самосвідому політичну й культурну спільноту». Для підкреслення цієї думки наводиться таке твердження І. Лисяка-Рудницького: «Якщо знищення козацької державності й русифікація козацької аристократії вивели були Україну з числа націй і знизили її до рівня політично аморфної етнографічної маси, то тепер з цієї маси починає підійматися нова українська нація».

О. Реєнт та І. Жиленкова у статті «Українське національне відродження в XIX–XX ст.: від територіальної суміжності до соборності в незалежній державі» зазначає, що саме XIX та початок XX ст. стали періодом найвищого піднесення українського визвольного руху і національного відродження, все ж слід зауважити, що генеза й утвердження української державносорницької ідеї сягає корінням у славу та водночас трагічну добу Хмельниччини. Саме з успіхами національно-визвольної війни проти польської шляхти М. Грушевський пов'язував те, що Україну стали асоціювати з територією від Карпат до Дону, і «під Україною стали розуміти не тільки козацькі сторони, а весь український народ».

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Контрольні запитання

1. Встановити особливості розвитку історичної науки в умовах українського відродження.
2. Д. Бантиш-Каменський дослідник історії України.
3. М. Костомаров та його праця «Дві руські народності».
4. О. Бодяньський та його внесок у розвиток української історіографії.
5. Університетські осередки як центри дослідження історії України.
6. Історичні товариства першої половини XIX ст.
7. А. Скальковський та його праця «Історія Нової Січі, або Останнього Коша Запорозького».

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Заповнити таблицю, опрацювавши матеріал посібника та історіографічні джерела:

Українські історики першої половини ХІХ ст.

Ім'я історика	Роки життя	Етнічне походження	Назви основних праць	Предмет дослідження	Ознаки впливу західно-європейської історіографії	Історичні джерела, використані дослідником

Теми для написання есе

1. Ознаки романтизму в українській історіографії.
2. Охарактеризувати історіографічне значення «Історії Малої Росії» Дмитра Бантиша-Каменського.
3. Ідея українського автономізму у працях Якова та Олександра Марковичів? Порівняйте їхню схему історії України.
4. «Записки Одесского общества истории и древностей»: історія часопису та тематика досліджень.
5. А. Скальковський – дослідник історії Нової Січі.
6. Археографічна діяльність першої половини ХІХ ст.
7. Тему есе визначає студент/ка (узгодити із викладачем).

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России : со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края. Москва: Тип. С. Селивановского, 1822. Ч. 1-2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000779>
2. Бодянский О. О времени происхождения славянских письмен: с 19-ю снимками. Москва: в Унив. Тип., 1855. III, 381, CXV с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001264>
3. Василенко Н.П. О. М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии. Киев: Тип. Императ. Ун-та Св. Владимира, 1904. II, 231 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008103>
4. Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0006979>
5. Костомаров Н. Две русские народности // Основа. СПб., 1861. №3. С. 33 – 80. URL: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos38.htm>

-
-
6. Максимович М. Вибрані твори / Упор, і вст. ст. В. Короткого. Київ: Либідь, 2004. 360 с.; іл. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-06-0322-3/966-06-0322-3.pdf>
  7. Маркевич Н.А. История Малороссии: В 5 т. М.: Тип. Августа Семе́на, 1842-1843. URL: <https://runivers.ru/lib/book19840/>
  8. Скальковский А.А. История Новой-Сечи, или Последнего Коша Запорожского. Одесса. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0006362>

Література

9. Історіографічна класика. Антологія української історичної думки XIX–XX ст. / Відп. ред. і авт. вступ. слова В. Смолій; авт. супровідних статей, укладач приміток, коментарів, покажчиків і бібліографії О. Ясь. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2020. 600 с.
10. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2012. 512 с.
11. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.
12. Колесник І.І. Українська історіографія XVIII – початок XX ст. Київ: Генеза, 2000. 254 с.
13. Кононенко П.П., Кононенко Т.П., Пономаренко А.Ю. Творець «Книги буття українського народу». Київ: НДІУ, 2007. 40 с.
14. Костомаровознавство, матеріали до 80-ліття проф. Ю.А. Пінчука // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. Київ. 2018. Вип. 28. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=njuu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=I=&S21STR=graf%2F2018%2F28
15. Марченко М. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). Київ: Вид-во Київ. держуніверситету, 1959. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Marchenko_Mykhailo/Ukrainska_istoriografii_a_z_davnikh_chasiv_do_seredyny_XIX_st/
16. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В.А. Смолій, Ю.А. Пінчук, О.В. Ясь; Вступ, ст. і заг. ред. В.А. Смолія. Київ: Вища шк., 2005. 543 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-642-295-6/966-642-295-6.pdf>
17. Оглоблин О.П. Українська історіографія 1917–1956: Пер. з англ. Київ: [б.в.], 2003. 252 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001195>

-
-
18. Полонська-Василенко Н.Д. Українська історіографія. Мюнхен: [б.в.], 1971. X, 104 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002793>
  19. Реєнт О., Жиленкова І. Українське національне відродження в XIX–XX ст.: від територіальної суміжності до соборності в незалежній державі // Краєзнавство. 2019. № 1. С. 5. URL: http://resource.history.org.ua/publ/kraeznavstvo_2019_1_2
  20. Сарбей В.Г. Місце і роль Харківського університету у започаткуванні процесу українського національного відродження XIX– поч. XX ст. // Категоріальний апарат історичної науки: Харківський історіографічний збірник. 2000. Вип. 4. С. 70–80.
  21. Тарасенко О.О. Представники народницького напрямку Микола Костомаров та Іван Лашнюков (школа істориків університету Св. Володимира) // Scientific Journal «ScienceRise». 2015. №11/1(16). С. 64–68. URL: <https://www.readcube.com/articles/10.15587%2F2313-8416.2015.53749>
  22. Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету (Одеса). Одеса, 1998. Вип. 6. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Khmarskyi_Vadym/Z_istorii_rozvytku_ar_kheohrafii_na_Pivdni_Ukrainy_Apollon_Skalkovskyi.pdf
  23. Ясь О. В. Багатоликий Микола Костомаров: До 200-річчя від дня народження Миколи Костомарова / Заг. ред. і вступ. слово В. Смолія. Київ: Либідь, 2018. 304 с.
  24. Ясь О.В. Народницький напрям в історіографії // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Narodnytskyj_napriam
  25. Ясь Олексій. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX — 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч. / за ред. В. А. Смолія. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2014. Ч. 1. 587 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7133-3/978-966-02-7133-3.pdf>

ТЕМА 8. НАУКОВА УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

- 8.1. Історіографічна ситуація в Україні другої половини ХІХ ст.
- 8.2. Київська археографічна комісія та її вплив на становлення наукової школи документалістів. В. Антонович.
- 8.3. Київська історична школа.
- 8.4. Архівознавчі дослідження О. Єфименко.

***Мета.** Вивчити історіографічну ситуацію в Україні другої половини ХІХ ст., розглянути діяльність Київської археографічної комісії та її вплив на становлення наукової школи документалістів, проаналізувати наукові досягнення Київської історичної школи В. Антоновича, встановити внесок О. Єфименко на розвиток наукової української історіографії.*

**Для укладання теоретичного контенту теми
було використано:**

1. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2012. С. 183, 190–191, 194–195.
2. Кіян О.І. Ідейно-політичні та методологічні позиції Київської історичної школи Володимира Антоновича // Український історичний журнал. 2006. № 2. С. 159 – 161. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2006/2/13.pdf>
3. Колесник І.І. Українська історіографія ХVІІІ – початок ХХ ст. / І.І. Колесник. Київ: Генеза, 2000. С. 204
4. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій: Навчальний посібник. Чернівці, 1999. С. 233–238, 242–249.

8.1. Історіографічна ситуація в Україні другої половини XIX ст.

Друга половина XIX ст. пов'язані з подальшим утвердженням наукових засад української історичної думки, трансформацією її в науку, формуванням її національних традицій. Вирішальну роль у становленні української історичної науки відіграла діяльність університетів: Львівського, Харківського, Київського, Новоросійського (Одеського), а згодом і Чернівецького, які виступали потужними осередками розвитку історичних знань, проведення археографічних та історичних досліджень, підготовки професійних істориків.

Створення історичних товариств, археографічних комісій, заснування науково-популярних часописів – усе це позитивно впливало на прирощування і поширення історичних знань, зростання національної свідомості українського народу. У відповідь на реакційну політику царизму, його антиукраїнські циркуляри наростав національно-визвольний рух, який помітно стимулював розвиток національної історіографії.

Реформи 1860 – 1870-х рр. відкрили широкі можливості для подальшого розвитку сільського господарства та промисловості на якісно новій основі – розвитку капіталістичних відносин. Посилення національно-визвольного руху в Україні припадає також на другу половину XIX ст. З кінця 50-х рр. він набув розвитку у формі громад – напівлегальних організацій (гуртків), що об'єднували у своєму складі українську інтелігенцію, службовців, офіцерство, студентство та учнівську молодь, а також поміщиків-лібералів.

Розвиток українського національного руху проходив у складних умовах гноблення зі сторони російського самодержавства та царської влади. Так, в 1863 р. царський міністр внутрішніх справ *Валуєв видав циркуляр*, яким заборонив друкування шкільних підручників, науково-популярних, релігійних видань та викладати у школах українською мовою.

А в 1876 р. цар Олександр II підписав так званий *Емський указ*, яким заборонялось ввозити з-за кордону українські книжки, видавати оригінальні праці українською мовою, здійснювати українські переклади з іноземних мов та показувати театральні вистави українською мовою.

Проте український національний рух продовжує розвиватись, незважаючи на репресії з боку царату і набуває найбільших успіхів у Західній Україні, яка стала на той час своєрідним «Українським П'ємонтom», базою для його подальшого поширення.

Історична думка України другої половини XIX ст. досить чітко відобразила основні риси соціально-економічного і політичного життя епохи.

Друга половина XIX ст., що характеризується процесом становлення національної ідеології, зміною методологічних орієнтирів, піднесенням ролі історичних знань у суспільній свідомості, заслуговує на особливу дослідницьку увагу. У зазначеному контексті непересічну вартість стосовно характеру еволюції вітчизняної історіографії становить процес зародження й трансформації перших на теренах України наукових інституцій, зокрема *Київської історичної школи*, яка постала під егідою одного з провідників національно-визвольного руху, видатного вченого Володимира Антоновича.

Головним здобутком науково-організаційної діяльності останнього як у Київському університеті, так і за його межами стала поява цілої плеяди дослідників східнослов'янської та української історії, об'єднаних у рамках неформальної організації, що отримала в історіографії статус історичної школи.

Поява подібних утворень при провідних університетських центрах стала типовим явищем для європейської історіографії XIX ст., яка вступила в завершальний етап складання національних ідейно-політичних доктрин та історичних теорій. Наслідком цього процесу було створення таких потужних наукових об'єднань, як Малогерманська історична школа в Німеччині, Московська державницька школа в Росії, Краківська історична школа в Польщі, і зародження аналогічних центрів у більшості європейських країн.

З одного боку, національні історичні школи є виразом стану розвитку тогочасної загальноєвропейської дослідницької тенденції, наукового співтовариства без певної межі, а, з іншого, вони виразно віддзеркалюють характер культурного розвитку своїх народів, історичних традицій, ідейно-політичних уподобань та національних домагань на майбутнє.

Українська історична наука, яка внаслідок відомих політичних обставин розвивалася під впливом російської й польської історіографії, пройшла, можливо, найбільш тернистий і тривалий процес на цьому шляху. Задумана М. Максимовичем та започаткована Д. Іванишевим, організація київських наукових сил розтягнулася майже на 50 років, отримавши логічне завершення лише на рубежі XIX ст., саме в результаті викладацько-організаційної діяльності *В. Антоновича*. Головна його заслуга в даному контексті полягала не лише в підготовці наукових кадрів, але й у створенні системи ідейної мотивації, привнесенні чинника дослідницької думки, виробленні певної парадигми української національної історії.

8.2. Київська археографічна комісія та її вплив на становлення наукової школи документалістів. В. Антонович.

Важливим чинником розвитку української історичної науки стала *археографічна діяльність*: пошук, виявлення, збирання, опрацювання та публікація джерел з історії України.

На перших порах пошук пам'яток, колекціонування старожитностей провадилися на аматорському рівні, а з середини ХІХ ст. почали створюватися для цих цілей спеціальні археографічні інституції. Ідея створення такої інституції в Києві належала *М. Максимовичу*, але після його усунення з посади ректора Університету Св. Володимира її реалізація зволікалася.

Тільки у 1843 р. була заснована **Тимчасова комісія для розбору давніх актів при Київському, Волинському і Подільському генерал-губернаторові**. Офіційний С.-Петербург ставив завдання зібрати документальні свідчення «російськості» українських земель, названих Південно-Західна Росія, довести їх «споконвічну» приналежність Росії. Першим головою Комісії був управитель канцелярії генерал-губернатора Н. Писарев, а згодом – новгород-сіверський поміщик, щирий прихильник української старовини *М. Судієнко* (до 1857).

Пізніше комісію очолив *М. Юзефович* (до 1889), якого підозрюють у підготовці проекту зловісного Емського указу. Серед членів комісії і її співробітників були М. Максимович, П. Павлов, В. Домбровський, М. Іванишев, П. Куліш, Н. Рігельман, Т. Шевченко, В. Іконников, В. Антонович (секретар комісії), М. Володимирський-Буданов, О. Левицький, пізніше – І. Каманін, А. Стороженко, М. Довнар-Запольський, М. Грушевський та ін.

Комісія мала головний друкований орган – «Архів Південно-Західної Росії», який видавався серійно: акти з історії церкви; акти з історії шляхти; історія козаччини і гайдамаччини; походження шляхетських родів та ін. Крім того, комісія видавала літописи, збірники з історичної топографії, картографії, палеографії тощо.

Завдяки діяльності комісії було опрацьовано принципи публікації різних видів джерел, які лягли в основу української археографії, побачили світ десятки томів архівних джерел, козацькі літописи, писемні джерела, виявлені в державних канцеляріях, монастирських архівах, у бібліотечних, музейних і приватних колекціях Правобережжя, Волині і Східної Галичини.

Концентрованим підсумком діяльності комісії стали 15 томів *«Актів, относящихся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией»* (1846–1853). До цієї серії увійшли документи і матеріали з історії України за період з 1340–1699 рр. Видавнича діяльність комісії стимулювала наукові дослідження з історії України, створювала для них ґрунтовну джерельну базу. Окрім того, вона сприяла розширенню археологічних

розкопок, розвитку спеціальних історичних дисциплін: палеографії, генеалогії, картографії, топоніміки.

Навколо комісії сформувалася досить численна група дослідників, які склали ядро наукової школи істориків-документалістів та археографів на чолі з *В. Антоновичем*. Київська археографічна комісія справляла помітний вплив на евристичну діяльність місцевих історичних товариств, архівів, музеїв, виступала неофіційним координатором збирання і публікації джерел з історії українських регіонів.

Антонович Володимир Боніфатійович – видатний історик, археограф, етнограф, археолог, публіцист і громадський діяч, один з ідеологів українського національного руху другої половини XIX ст., народився 30 січня 1834 р. в м. Махнівка Бердичівського повіту Київської губернії. Батьки його були зубожілими, безземельними польськими шляхтичами.

Початкову освіту здобув у сім'ї шляхтича-українофіла О. Абрамовича, де батько Володимира працював гувернантом. З 1844 по 1849 р. хлопець навчався в пансіонаті й Одеській гімназії. Після цього юнак 1850 р. вступив на медичний факультет Київського університету, але вже на другому курсі зрозумів, що обрав хибний шлях.

Переходити з медичного факультету на інший було категорично заборонено, тож він закінчує повний курс навчання і майже рік займається медичною практикою в Бердичеві та Чорнобилі. Заробивши трохи грошей, в 1856 р. знову вступає до Київського університету, але вже на історико-філологічне відділення, яке закінчує в 1860 р. з кандидатським ступенем.

На початку 1860-х рр. В. Антонович зі своїми однодумцями приєднується до нелегальної української громади у Києві, зміцнює її організаційно й очолює *хлопоманський гурток*, який вважав, що народ

Південно-Західного краю, далекий від цілей польської інтелігенції, має право на національне відродження. Основою діяльності гуртківців, як і всього народництва, було ходіння в народ.

Згодом, розірвавши з польським оточенням, В. Антонович їде до Петербурга, щоб налагодити зв'язки з редакцією журналу «Основа», де співробітничало багато видатних українських літераторів та істориків.

Там він уперше публікує дві розвідки полемічного характеру, які засвідчили неабиякий хист молодого автора. Особливий резонанс викликала стаття «*Моя исповедь*» (1862), що власне, була відповіддю на злісні випадки польського літератора Падалиці внаслідок переходу В. Антоновича в стан українців.

Блискуча відповідь своєму опоненту – це маніфест усього його наступного життя, маніфест, в якому він декларує, що працею і любов'ю заслужить, щоб українці визнали його сином свого народу.

З 1862 р. В. Антонович працює вчителем латинської мови в одній із київських гімназій, а трохи згодом - викладачем історії в Кадетському корпусі. 1863 – 1880 рр. В. Антонович працює на посаді головного редактора Київської археографічної комісії. Під його редакцією вийшло 15 томів *«Архива Юго-Западной России»*, з них 8 склалися з матеріалів, зібраних і оброблених ним особисто.

Першою історичною працею В. Антоновича була вступна розвідка *«О происхождении казачества»* (1863) до *«Архива Юго-Западной России»*. Викладені в ній погляди на історію України він пізніше розвинув у своїх працях, кращі з яких увійшли до першого тому *«Монографий по истории Западной и Юго-Западной России»* (1885).

За дисертацію *«Последние времена казачества на правом берегу Днепра по актам 1679-1716 гг.»* (1868) В. Антонович отримує ступінь магістра, а 1878 р. захищає докторську дисертацію *«Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого кн. Ольгерда»*.

Восени 1870 р. В. Антонович розпочав викладацьку діяльність на кафедрі російської історії Київського університету. Курси читаних ним протягом 30 років лекцій, особливо з історії Галицької Русі, Великого князівства Литовського, українського козацтва, джерелознавства та допоміжних дисциплін сприяли широкому залученню до дослідницької роботи молодих істориків.

В. Антонович захоплювався також археологією та нумізматиною. Власне він започаткував систематичні археологічні дослідження на території України і є родоначальником вітчизняної археології.

Результатом його праці стали неперевершені за своїм науковим значенням археологічні карти Київської (1895) та Волинської (1902) губерній. В. Антонович брав активну участь в роботі багатьох археологічних з'їздів, у тому числі міжнародних, був дійсним членом багатьох наукових товариств.

Цікавився він також історією культури й етнографією. Разом з М. Драгомановим уклав збірку *«Исторические песни малорусского народа»* (1874–1875). – Т. 1–2.

Крім того, з ім'ям В. Антоновича пов'язана активізація робота Київської громади в 1870 – 1880-х рр. Одне з головних її завдань він вбачав у пропаганді української національної ідеї. При безпосередній участі В. Антоновича в лютому 1873 р. в Києві було відкрито *«Юго-Западный отдел Русского географического общества»*, що об'єднав навколо себе найкращі наукові сили. В. Антонович першим виступив за консолідацію українських національних груп і осередків у Росії та Австро-Угорщині. З цією метою київська громада фінансувала видання у Львові журналу *«Правда»*.

Указ 1876 р. про заборону українства й репресії з боку російської влади проти національно-визвольного руху призвели до змін в політичній тактиці В. Антоновича. Він схиляється до думки, що ні від

Росії урядової, ні від російських лібералів і навіть революціонерів українцям немає чого чекати: і ті й другі однаково неприхильно ставляться до самостійного розвитку української нації, однаково бажають її обрусіння.

Отже, вважав В. Антонович, потрібно виробити національну лінію і, наскільки це можливо, йти на державний сепаратизм. Глибоко переконаний еволюціоніст, В. Антонович не вірив не лише в успішність революційної тактики там, де йшлося про національне питання, а й взагалі у можливість швидких політичних змін, міряв перспективи суспільного й національного поступу довгими віками.

В. Антонович обґрунтував концепцію *про провідну ідею нації*. В історії трьох народів – російського, польського й українського – історик виділив визначальні для способу життя кожного з них ідеї.

У росіян – принцип авторитету державної влади, звідси – міцне самодержавство; поляків – принцип аристократизму, що веде за собою боротьбу між різними верствами суспільства; українців – принцип вічевий, «принцип широкого демократизму і признання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства».

1893 р. В. Антоновича запросили на кафедру української історії Львівського університету, однак за станом здоров'я він відмовився, запропонувавши замість себе найздібнішого учня й послідовника на терені політики **М. Грушевського**.

У другій половині 1890-х рр. В. Антонович разом з **О. Кониським** заснував всеукраїнську політичну організацію, що мала об'єднати українців усієї Росії. 1897 р. відбувся установчий з'їзд цієї організації, до якої 1901 р. приєдналася й Київська громада.

Сама організація проіснувала до її перетворення в 1904 р. на Українську демократичну партію.

В останні роки життя В. Антонович працює у Ватиканському архіві, де знаходить чимало матеріалів з історії України, збирає документальні відомості для грандіозного за своїми масштабами історико-географічного словника України, який залишився невиданим.

В. Антонович помер 21 березня 1908 р. в Києві.

В. Антонович, представник *народницької школи в українській історіографії*, всю життєву енергію і знання віддав служінню українському народові, справі його національного відродження.

Таким чином, сформувалася так звана *«Київська історична школа»*, яка завдяки таким відомим вченим В. Антоновича, як М. Грушевський, Д. Багалій, М. Дашкевич, М. Довнар-Запольський та ін., заклала підвалини сучасної української історичної науки.

8.3. Київська історична школа.

Протягом усього періоду існування Київської історичної школи В. Антоновича вона виконувала подвійну функцію – загальноосвітню,

---

що мало відношення до переважної більшості його учнів, і власне дослідницьку, яка охопила порівняно невеликий науковий контингент вихованців київського професора.

Витоки даного історіографічного феномена простежуються з 1870-х рр., коли під егідою В. Антоновича розпочався процес збирання й публікації історичних джерел з українського минулого, а також складалася певна система неформальної передачі знань та налагоджувався безпосередній контакт цього наукового лідера з його послідовниками. Даний етап у функціонуванні школи В. Антоновича можна окреслити, за його власним виразом, як «посвящение в науку», оскільки під час нього сформулювалася система концептуального й методичного апарату, наукові орієнтири, категоріальна й понятійна історична термінологія. Саме в той проміжок часу з'явилася перша плеяда adeptів школи, старша генерація вихованців В. Антоновича. Серед них – **Орест Левицький** (1848 – 1922), **Микола Дашкевич** (1852-1908), **Іван Каманін** (1850 – 1921), **Петро Голубовський** (1857 – 1907), **Іван Линниченко** (1857 – 1926), **Дмитро Баталій** (1857 – 1932) та інші відомі дослідники, насамперед української історії.

Починаючи з 1880-х рр., коли в результаті публікації «Архива Юго-Западной России» й створення джерельного корпусу даних з українського минулого відкрилися нові наукові перспективи, В. Антонович уважав за доцільне розпочати синтез по окремих епізодах і періодах «южнорусской» історії. Унаслідок цього з'явилася концепція регіонального дослідження, побудована на методологічному переконанні, що «рассматривать всю удельно-вечевую Русь вместе нет никакой возможности».

Цю думку поглиблює в написаній за участю В. Антоновича програмній лекції в Харківському університеті один із найближчих його учнів Д. Баталій.

Таким чином, на початку 1880-х рр. В. Антонович та його наукові послідовники дійшли чіткого переконання, згідно з яким, «не сделавши систематического обозрения всех областей, на которые распалась Русь, невозможно заниматься русской историей».

Як результат цієї ідеї з'явилася програма територіальних досліджень, котра охоплювала по суті весь спектр раннього середньовіччя, що мав стати базою для загального синтезу з давньої історії українського народу й інших етносів на теренах Східної Європи, занедбаних офіційною російською історіографією.

Старша Генерація Київської історичної школи В. Антоновича приступила до реалізації розробленого ним плану. Першою науковою студією, яка розпочала знамениту серію «областных» досліджень, може вважатися «Болоховская земля и её значение в русской истории» (1878) **М. Дашкевича**. Тему було обрано з метою розвинути теорію

походження українського козацтва В. Антоновича, пов'язавши громади останнього з антикнязівським рухом XIII ст.

Загальнометодичний підхід до опрацювання локальної теми М. Дашкевичем позначився на характері наступних студій київських істориків. Протягом 1880-х рр. з'явилися дослідження з історії Давньоруської держави та сусідніх із нею народів: «История Северной земли до половины XIV ст.» (1881), «История Южно-Русских степей IX–XIII вв.» (1884), «Болгары и хазары при Владимире Святом» (1888) П. Голубовського, «История Северной земли до половины XIV ст.» (1882) Д. Баталія, «Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.» (1885) Н. Молчановського, «Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст.» (1887) А. Андріяшева.

Суттєво, що поява цих праць супроводжувалась удосконаленням методики дослідження й викликала появу важливих для осмислення методологічних канонів школи статей в історичному часопису «*Киевская старина*», який на той час став трибуною для оприлюднення поглядів її adeptів, оскільки саме В. Антонович у ранзі негласного редактора визначав наукове спрямування видання.

Уже в перших номерах журналу з'явилася вступна лекція Д. Багалія в Харківському університеті «Удельный период и его изучение» (1882), де він висловив думку про потребу «приложения областного этнографического начала к русской археологии» з метою розширити горизонти історичних досліджень. Із позицій методології історичної школи В. Антоновича виступив з промовою «Научное значение западнорусской истории» (1889) в Московському університеті І. Линниченко. Він наголосив, що для «изучения русского национального типа необходимо учитывать и местные особенности, т.е. развитие истории и других районов Руси».

Окремі аспекти джерелознавчого підходу до опрацювання «областной» тематики розвинув П. Голубовський в «Очерках истории постепенного появления главнейших вопросов по разработке летописей» (1886).

Створені протягом 1880-х рр. канони історичних досліджень представниками старшої Генерації школи В. Антоновича мали продовження в 1890-х рр. Саме в той час розпочало свою діяльність нове покоління київських істориків: М. Грушевський (1866–1934), В. Доманицький (1877–1910), Л. Добровольський (1867–1929), В. Вовк-Карачевський (1868–1923), О. Грушевський (1877–1943), М. Довнар-Запольський (1867–1934) та низка інших відомих учених.

8.4. Архівознавчі дослідження О. Лазаревського та О. Єфименко.

У другій половині XIX ст. поряд з Києвом, Харковом, Одесою сформувались осередки історичної науки на Лівобережжі, зокрема в

Чернігові та Ніжині. Тут плідну дослідницьку та археографічну роботу проводив **Олександр Лазаревський** (1834–1902) – виходець з Конотопщини, з родини, яка підтримувала дружні відносини з Т. Шевченком, вихованець Петербурзького університету.

Працюючи в судах Чернігова, Ніжина, Полтави, він зосередився водночас і на вивченні унікальних документів з фондів Гетьманської канцелярії і Малоросійської колегії, полків Лівобережжя, матеріалів місцевої казенної палати. Історик опублікував «Отрывки из нежинских магистратских книг 1657–1674 гг.», «Акты по истории землевладения в Малороссии (1630–1690 гг.)», «Отрывки из дневника гетманской канцелярии. 1722–1723 гг.», «Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии – 1636–1730 гг.», «Малороссийские переписные книги 1666 г.», «Цеховые акты Левобережной Малороссии (1622–1645 гг.)» та ін.

О. Лазаревський – автор понад 400 наукових праць, що охоплюють досить обширну проблематику, домінуюче місце в якій займають джерелознавчі дискурси та археографічні публікації. Ще будучи студентом, він опрацював і видав «*Указатель источников для изучения малороссийского края*» (1858). Велику цінність має «*Обозрение Румянцевской описи*» (Чернігівський, Ніжинський та Київський полки).

Історик заклав наукові засади публікації архівних документів, спогадів, мемуарів, щоденників, листів. Він оприлюднив щоденники Миколи Ханенка, Якова Марковича, Павла Апостола, листи Андріяна Чепи та ін. Найбільшу цінність має тритомник «*Описание Старой Малороссии*» (1888–1902), завдяки якому помітно збагатилася джерельна база української історії.

З постаттю О. Лазаревського пов'язаний розвиток архівознавчих досліджень, зокрема його ґрунтовні коментарі до видання Сулимівського та Мотижинського архівів, статті в «Чтениях в Историческом обществе Нестора Летописца».

Від української історіографії невіддільна діяльність **Олександри Єфименко (Ставровської)** (1848 – 1918) – визначного історика, етнографа, дружини Петра Єфименка, теж історика й громадського діяча. Росіянка за походженням, вона полюбила український народ, його історію, пройнялася духом оборони й розвитку української справи. Після звільнення чоловіка із заслання подружжя поселилося спочатку в Чернігові, а потім у Харкові, де й долучилося до активної науково-дослідної праці.

З ініціативи Єфименків у Харкові зорганізувався історичний гурток, учасники якого захоплювалися українською тематикою. Під впливом праць В. Антоновича О. Єфименко опрацьовує унікальні архівні документи й оприлюднює в «Киевской старине» низку цінних досліджень з історії українського Правобережжя та Слобожанщини,

---

зокрема «Двенадцать пунктов Вельяминова», «Турбаевская катастрофа», «Очерки по истории Правобережной Украины» та ін.

1884 р. О. Єфименко запрошують на археологічний з'їзд в Одесі й обирають головою юридичної секції. Згодом вона бере участь чи не в усіх археологічних з'їздах Росії. На одному з них, що відбувся 1893 р. у Вільно, О. Єфименко виступила з доповіддю: «Про копальні суди Лівобережної України». Присутні гаряче аплодували їй, а голова засідання В. Василевський висловив доповідачці свою вдячність.

За походженням вона була росіянка (уродженка с. Варзуга Кримського повіту Архангельської губернії), але всі, хто знав її особисто, засвідчували шанобливе ставлення О. Єфименко до українства. Так, Г. Хоткевич у своїх спогадах зазначав, що ця росіянка «зуміла стати гідною дружиною Петру Савичу й кровно зрозуміти і його, і його суспільність». С. Русова писала: «Сама за походженням росіянка, вона вся віддалася проблемам українського народу і своїм талановитим пером показала в російській пресі несправедливе ставлення до його національних справ...»

Як справжній учений, О. Єфименко не раз ставала на захист українства. 1880 р. в журналі «Слово» вона опублікувала статтю «Малороссийский язык в народной школе» з вимогою до міністерства освіти запровадити в українських школах викладання рідною мовою.

Наступного року в журналі «Неделя» надрукувала статтю «По поводу украинофильства», присвячену українській культурі та інтелігенції.

В творчій спадщині О. Єфименко особливе місце займає «История украинского народа» – синтетичний, узагальнюючий виклад історичного процесу в Україні з найдавніших часів і до XIX ст. Книга була написана між 1896 і 1906 рр.

Нагромаджений і творчо осмислений джерельний матеріал ліг в основу фундаментальної за тогочасними мірками праці «История украинского народа», написаної на рубежі XIX – XX ст. Одна з перших узагальнюючих праць, у якій викладалась самотутня історія українського народу від найдавніших часів до XIX ст.

Причиною для написання цієї праці став конкурс, який оголосила в 1896 р. редакція журналу «Киевская старина» на кращу узагальнюючу науково-популярну працю з історії України. Окремі фрагменти книги побачили світ ще до її видання в остаточному варіанті.

Так, частина перша і друга розділів у 1901 – 1903 рр. друкувались в популярному періодичному виданні «Журнал для всех».

Повністю книга перша була видана в Петербурзі 1906 р. в серії «История Европы по эпохам и странам в средние века и новое время».

Структура книги О. Єфименко побудована за традиціями поділу матеріалу, характерними для другої половини XIX ст. Перший розділ

присвячений доісторичній епосі і слов'янським племенам, які населяли Україну в давнину, другий і третій – історії Русі-України та періоду роздрібленості, четвертий і п'ятий – становищу українських земель у складі Великого князівства Литовського і шляхетської Польщі, шостий і сьомий – характеристиці часів «Хмельниччини», так званої «Руїни», і реконструкції ходу розвитку українських земель у XVIII ст. Восьмий – становищу України у XIX ст.

О. Єфименко значну увагу приділила Люблінській унії 1569 р., внаслідок якої переважна частина українських земель ввійшла до складу шляхетської Польщі. Однак теза про те, що «южнорусский народ» (так автор визначає етнічну приналежність українців) лише з цього часу виходить на суспільну арену в якості історичного діяча, потребує коректування: адже відомо, що до середини XVI ст. український народ пройшов вже довгий шлях свого розвитку, в процесі якого інтенсивно кристалізувались її основні риси.

На сторінках «Истории украинского народа» важливим є і акцентування авторської уваги на релігійному факторі у взаємовідносинах України та Польщі. Через призму творчості І. Вишенського, діяльності братств, П. Могили О. Єфименко показує гостроту протиріч між православними і католиками, напруженість атмосфери в суспільстві напередодні Визвольної війни українського народу середини XVII ст. під керівництвом Б. Хмельницького.

Про Запорізьку Січ автор говорить як про справжній своєрідний політичний організм, підкреслюючи тим самим якісно нову ступінь у розвитку українського козацтва. О. Єфименко наголошує, що виникнення Запорізької Січі мало для українського народу велике історичне значення: вперше за багато століть свого існування селяни змогли вирватись із кайданів феодальної залежності і отримати справжню волю.

Дослідниця відзначає роль запоріжців у ході Визвольної війни середини XVII ст., розглядаючи цю подію як закономірне явище, обумовлене відповідними соціально-економічними і суспільно-політичними причинами. В книзі міститься ряд цікавих авторських спостережень над еволюцією поглядів Б. Хмельницького відносно соціальної політики чи над його планами остаточного розриву України з Польщею, опис зав'язків гетьмана з іншими країнами.

Характерною рисою реконструкції автором історичного процесу того часу є його помітна персоніфікація. Основні віхи історії О. Єфименко розглядає через призму діяльності гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Самойловича.

Значне місце відводиться характеристиці особистості І. Мазепи. О. Єфименко прагне до об'єктивних оцінок політичного портрету цього діяча, відзначаючи його розум, дипломатичну гнучкість і в той

же час розповідаючи про нього як про великого феодала, який проводив яскраво виражену кріпосницьку політику.

Вчена прагне розібратись в психології І. Мазепи, з'ясувати мотиви, якими він керувався під час переходу на бік Карла XII.

При висвітленні історичного процесу наступного періоду (XVIII – початок XIX ст.) О. Єфименко розкрила нові тенденції в господарському і політичному розвитку України. В соціально-економічній сфері це був період, з одного боку, дальшого різкого посилення феодалного гноблення селян, розширення земельної власності козацької старшини, посилення її прагнення висунутись в ряди російського дворянства, а з другого – прискорення процесу зубожіння селян і рядового козацтва, їх обезземелення, втрати ними майже всіх своїх прав і, нарешті, узаконення кріпосництва.

Зміни в суспільно-політичному житті України були пов'язані з подальшим наступом царизму на автономний устрій Лівобережжя, ліквідацією державних структур, що виникли ще в роки Визвольної війни.

Аналізуючи авторські концепції, висновки, характеристики, потрібно, безумовно, враховувати обстановку, в якій створювалась «История украинского народа». Наступ царизму на все передове, прогресивне, посилення національного гніту українців – всього цього була свідком О. Єфименко. Ось чому відображення нею окремих питань і оцінки деяких питань та подій історичного минулого, що пов'язані з політикою самодержавства в Україні, так емоційні, а нерідко – запальні, різкі.

1907 р. виходить книга «История Украины и ее народа», яка по суті, була підручником для молоді. За видатні успіхи в галузі історії Харківський університет присвоїв їй звання професора і почесного доктора історії.

О. Єфименко була однією з основоположниць жіночого руху в Україні. Вона заснувала товариство «Трудящих жінок», де виступала з доповідями та лекціями, брала участь у роботі Харківського видавничого комітету, сприяючи швидкому випуску недорогих популярних книжок, а також консультувала працівників міської бібліотеки щодо систематизації її фондів.

На Вищих жіночих курсах ім. Бестужева-Рюміна О. Єфименко читає лекції з історії Південно-Західної Русі, історії землеволодіння, веде практичні заняття-семінари з археології, історіографії, літератури.

Навесні 1908 р. помер чоловік О. Єфименко, що стало для неї страшним ударом. Але вона не зламалась і продовжувала працювати.

Зважаючи на думку громадськості та великий внесок О. Єфименко в історичну науку, їй 1910 р. було присвоєно ступінь доктора російської історії (безпрецедентний випадок!).

Наприкінці 1917 р. О. Єфименко поселилася на хуторі Любочка на Харківщині, де жили знайомі. Дописувала до журналу «Внешкольное образование», де в рубриці «Письма из хутора» друкувалися її нариси з історії, а також роздуми про подальший розвиток української мови та літератури.

Невдовзі вона захворіла, однак і тоді не припиняла роботи над підручником з історії українського народу. Він побачив світ уже після її смерті – 1919 р. (*Єфименко О. «Початковий підручник українсько-московської історії для шкіл народних»*).

Бурхливі події громадянської війни не обійшли стороною і далекий хутір на Харківщині. Рука бандита обірвала життя Олександри Яківни й дочки Тетяни у ніч з 17 на 18 грудня 1918 р.

Отже, друга половина XIX ст. для української історіографії характеризується утвердженням у ній документалізму, активізацією археографічної діяльності, виданням документальних збірників, створенням наукових історичних товариств, розширенням географії, осередків історичної науки. Провідну роль у розвитку історичних знань, їх документалізації поряд з університетами відігравали Київська археографічна комісія, Історичне товариство Нестора Літописця, історико-філологічні та історичні товариства в Харкові, Одесі, Чернігові та інших містах.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Контрольні запитання

1. Чому В. Антоновича вважають фундатором української національної історіографії?
2. Розкрийте мотиви створення і значення Київської археографічної комісії для розвитку української історичної науки.
3. Перелічіть основні документальні видання з української історії, підготовлені Київською археографічною комісією.
4. Київська історична школа: представники та методологія дослідження.
5. Назвіть праці, що побудовані на архівних джерелах.
6. Які питання були досліджені О. Єфименко?
7. Назвіть археографічні видання другої половини XIX ст.
8. Перелічити авторів археографічних видань XIX ст.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Заповнити таблицю, опрацювавши матеріал посібника та історіографічні джерела:

Українські історики другої половини ХІХ ст.

Ім'я історика	Роки життя	Етнічне походження	Назви основних праць	Предмет дослідження	Ознаки впливу західно-європейської історіографії	Історичні джерела, використані дослідником

Теми для написання есе

1. З'ясуйте внесок істориків Київського університету Св. Володимира в розвиток української історіографії.
2. Вплив європейської позитивістської історіографії на становлення історії як науки в Україні.
3. Концепція про провідну ідею нації В. Антоновича.
4. О. Єфименко та її праця «История украинского народа».
5. Тематика археографічних видань другої половини ХІХ ст.
6. «Кіевская старина»: тематика статей.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. СПб., 1863–1892. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/3657-akty-otnosyaschiesya-k-istorii-yuzhnoy-i-zapadnoy-rossii-sobrannye-i-izdannye-arheograficheskoy-komissiey-v-15-ti-t-spb-1861-1892>
2. Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. Київ: Либідь, 1995. 816 с. URL: <http://litopys.org.ua/anton/ant.htm>
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1859–1911. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/1793-arhiv-yugo-zapadnoy-rossii-izdavaemyy-vremennoy-komissiey-dlya-razbora-drevnih-aktov-v-37-t-kiev-1859-1914>
4. Ефименко А. Я. История украинского народа / Сост. и авт. ист.-биогр. очерка В. А. Смолий. Київ: Либідь, 1990. 512 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/5-11-001491-4/5-11-001491-4.pdf>
5. Ефименко А. Я. История Украины и ея народа. СПб, 1907. 174 с. URL:

---

http://history.org.ua/LiberUA/EfIstUkrNar_1907/EfIstUkrNar_1907.pdf

6. Киевская старина. Киев. 1882–1907. URL: <https://runivers.ru/lib/book8963/>

Література

7. Багалій Д. Олександра Яковлевна Єфименкова (1848—1918). (Оцінка її наукових праць) // Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук. 1919. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Bahalii_Dmytro/Oleksandra_Yakovlevna_Yefymenkova_18481918_Otsinka_ii_naukovykh_prats/
8. Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // Український історик. 1984. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Hrushevskiyi/Volodymyr_Antonovych_osnovni_idei_oho_tvorchosti_i_dialnosti.pdf?
9. Історіографічна класика. Антологія української історичної думки XIX–XX ст. / Відп. ред. і авт. вступ. слова В. Смолій; авт. супровідних статей, укладач приміток, коментарів, покажчиків і бібліографії О. Ясь. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2020. 600 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yas_Oleksii/Istoriografichna_klasyka_Antolohiia_ukrainskoi_istorychnoi_dumky_XIXXX_st.pdf?
10. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2012. 512 с.
11. Каппелер А. Самоучка, жінка, кацапка: Олександра Єфименко та Київська історична школа // Україна модерна. 2010. Ч. 17(6). URL: https://uamoderna.com/images/archiv/17/3_UM_17_Statti_Kappeler.pdf
12. Кіян О. І. Життєвий та творчий шлях В. Б. Антоновича // Український історичний журнал. 1991. №2. С. 64–76. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/1991/2/9.pdf>
13. Кіян О. Історико-географічний фактор у дослідженні історії Володимира Антоновича // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія : Історичні науки. 2012. Вип. 16. С. 207–216. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_i_2012_16_30
14. Кіян О.І. Ідейно-політичні та методологічні позиції Київської історичної школи Володимира Антоновича // Український історичний журнал. 2006. № 2. С. 159 – 161. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2006/2/13.pdf>
15. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.
16. Колесник І.І. Українська історіографія XVIII – початок XX ст. Київ: Генеза, 2000. 254 с.

-
- 17.Марченко М. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). Київ: Вид-во Київ. держуніверситету, 1959. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Marchenko_Mykhailo/Ukrainska_istorioh_rafiia_z_davnikh_chasiv_do_seredyny_XIX_st/
  - 18.Михайлюк Ю.М. «Вищий стан» як соціальний складник українського суспільства литовської доби в оцінці Олександри Єфименко // Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки. 2015. № 9. С. 16–23. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Mykhailiuk_Yurii/Vyschyi_stan_iak_sotsialnyi_skladnyk_ukrainskoho_suspilstva_lytovskoi_doby_v_otsyntsi_Oleksandry_Yef.pdf?
  - 19.Негодченко О. Журнал «Киевская старина» (1882—1906) як оригінальне та унікальне явище української культури // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. 2007. Вип. 21. С. 352–358. URL: http://old.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/21/21/negodchenko.pdf
  - 20.Оглоблин О.П. Українська історіографія 1917–1956: Пер. з англ. Київ: [б.в.], 2003. 252 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001195>
  - 21.Пивовар С. Проблема зародження давньоруської державності в історичних працях О. Я. Єфименко // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. 2000. Вип. 7. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Pyvovar_Serhii/Problema_zarodzhennia_davnoruskoi_derzhavnosti_v_istorychnykh_pratsiakh_O_Ya_Yefymenk_o.pdf?
  - 22.Поліщук Т. Публікація мемуарів на сторінках часопису «Киевская старина»: проблематика, систематизація, аналіз // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. 2009. Вип. 19. URL: <http://zdibrova.narod.ru/base/announcements/polishuk.pdf>
  - 23.Полонська-Василенко Н.Д. Українська історіографія. Мюнхен: [б.в.], 1971. X, 104 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002793>
  - 24.Стариков Г.М. Матеріали до біографій Петра та Олександри Єфименків // Сумський історико-архівний журнал. 2009. №VI-VII. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Starykov_Hryhorii/Materialy_do_biohrafii_Petra_ta_Oleksandry_Yefymenkiv.pdf?
  - 25.Ступак Ф.Я. Сторінки життя та діяльності В. Антоновича // Грані. 2014. № 9 (113). С. 135–138. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/268617881.pdf>
  - 26.Тарасенко О.О. Спогади про В.Б. Антоновича // Матеріали V щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції. 2015. URL:

---

http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/9943/1/O_Tarasenko_2015_05_27_konf_IS.pdf

27. Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ: Либідь, 1995. URL: <http://litopys.org.ua/anton/ant01.htm>

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. З яким історіографом пов'язано повернення в радянський час терміну «українська історіографія»?

- А) М. Марченко
- Б) Д. Дорошенко
- В) В. Дядиченко
- Г) Ф. Шевченко

2. Історіографічне джерело це:

- А) Будь-який артефакт
- Б) Історична монографія, стаття, тези
- В) Тексти від імені східних правителів на кам'яних плитах, скелях, глиняних табличках
- Г) Грамоти, булли, картулярії

3. Коли під терміном «історіографія» починають розуміти сукупність історичної літератури та аналіз її?

- А) XVII ст.
- Б) Друга половина XIX ст.
- В) Перша половина XIX ст.
- Г) XVIII ст.

4. Кому належить концепція про «сім віків світу»: 1) від Адама до Ноя, 2) від Ноя до Авраама, 3) від Авраама до Мойсея, 4) від Мойсея до Соломона, 5) від Соломона до повернення євреїв із вавілонського полону, 6) від повернення євреїв з вавілонського полону до народження Ісуса Христа, 7) від народження Ісуса Христа?:

- А) Прокопію Кесарійському
- Б) Августину Блаженному
- В) Орозію
- Г) Пророку Даниїлу

5. Лінійний час, спрямованість історії, провіденціалізм, універсальність історії людства – ці ідеї властиві історіографії:

- А) Античної Греції
- Б) Середніх віків
- В) Давнього Сходу
- Г) Античного Риму

6. Предметом української історіографії є:

- А) Історичні праці
- Б) Історичні джерела
- В) Історія історичної науки в Україні

Г) Історія суспільної думки

7. Розрив з міфологічною традицією, формулювання ідей розвитку, універсалізму, теологізму, лінійного часу відбувся в:

А) Списках царів Шумеру, Аккаду, Вавілонії, Ассирії

Б) «Анналах Хаттусілі I»

В) «Авесті»

Г) Старому Заповіті

8. Теорію про поділ всесвітньої історії на дві частини – «до Різдва Христового» і «після Різдва Христового» розробив:

А) Прокопій Кесарійський

Б) Августин Блаженний

В) Євсевій Кесарійський

Г) Беда Поважний

9. Термін "українська історіографія" увів у науковий обіг:

А) М.Грушевський

Б) М.Василенко

В) М.Марченко

Г) О.Оглоблин

10. Термін «історіографія» має походження:

А) Давньогрецьке

Б) Стародавнє

В) Римське

Г) Латинське

11. У якому вигляді з'явилися початкові елементи історіографічних знань?

А) Описи національної історії XIV ст.

Б) Професійна історія другої половини XIX ст.

В) Історико-літературні огляди, бібліографічні описи в працях деяких авторів XVI ст. у вигляді переліків існуючих творів, які стосуються предмета викладу

12. Хто встановив числення від народження Ісуса Христа?

А) Беда Венерабіліс

Б) Діонісій Малий

В) Ібн Халдун

13. Що вивчає «загальна історіографія»?

А) Сукупність досліджень, наукової літератури, присвячених певній добі, періоду, проблемі, події, регіону чи країні, а також науковий аналіз повноти і достовірності дослідження в історичній науці

-
-
- Б) Розвиток історичних знань і науки в цілому
В) Історичні праці окремих країн, регіонів, наукових галузей, сфер людської діяльності

14. Що вивчає «предметна історіографія»?

- А) Розвиток історичних знань і науки в цілому
Б) Історичні праці окремих країн, регіонів, наукових галузей, сфер людської діяльності
В) Сукупність досліджень, наукової літератури, присвячених певній добі, періоду, проблемі, події, регіону чи країні, а також науковий аналіз повноти і достовірності дослідження в історичній науці

15. Що вивчає «проблемна історіографія»?

- А) Розвиток історичних знань і науки в цілому
Б) Сукупність досліджень, наукової літератури, присвячених певній добі, періоду, проблемі, події, регіону чи країні, а також науковий аналіз повноти і достовірності дослідження в історичній науці
В) Історичні праці окремих країн, регіонів, наукових галузей, сфер людської діяльності

16. Що можна віднести до історіографічного факту?

- А) Концепція історика, виражена в його працях
Б) Подія суспільного життя, зафіксована в історичному джерелі
В) Вчинок видатної історичної особистості
Г) Суспільний процес світового значення

17. Що розуміли під терміном історіографія від античності до початку XIX ст.?

- А) Філософію
Б) Геологію
В) Історію
Г) Соціологію

18. Видавцем Літопису Самовидця був:

- А) Д.Бантиш-Каменський
Б) М.Маркевич
В) М.Максимович
Г) О.Бодянський

19. Кого з представників козацької старшини вважають автором Літопису Самовидця?

- А) Д.Хоменка
Б) Р.Ракушку-Романовського
В) Ю.Хмельницького

Г) Г.Граб'янку

20. Коли вперше був виданий Літопис С. Величка?

- А) 1798-1799 рр.
- Б) 1828-1829 рр.
- В) 1837-1847 рр.
- Г) 1848-1864 рр.

21. Літопис Г. Грабянки вперше було опубліковано (без зазначення автора) у:

- А) 1793 р.
- Б) 1843 р.
- В) 1850 р.
- Г) 1852 р.

22. Літопис Самовидця вперше було надруковано у:

- А) 1843 р.
- Б) 1846 р.
- В) 1850 р.
- Г) 1852 р.

23. Хто був видавцем літопису Г. Грабянки за анонімним списком?

- А) Ф. Туманський
- Б) Р. Ракушка-Романовський
- В) О. Бодянський
- Г) П. Куліш

24. Хто дав назву одному із найвидатніших історіографічних пам'яток XVII ст. «Літопису Самовидця»?

- А) П. Куліш
- Б) О. Бодянський
- В) О. Левицький
- Г) О. Лазаревський

25. Хто був автором першої синтетичної праці з історії України?

- А) О. Рігельман
- Б) М. Хоменко
- В) А. Шафонський
- Г) П. Симоновський

26. Який історик започаткував в українській історіографії ідею критичної історії?

- А) Я. Маркович
- Б) А. Шафонський

-
-
- В) О. Рігельман
Г) П. Симоновський

27. Який історик німецького походження II половини XVIII ст. виключно вживав терміни «Україна», «українцы»?

- А) О. Рігельман
Б) А.-Л. Шльоцер
В) Г.Ф. Міллер
Г) Г.-З. Байєр

28. В «Історії Русів» викладено події історії України:

- А) від найдавніших часів до 1769 рр.
Б) від найдавніших часів до 1774 рр.
В) періоду російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр.
Г) періоду Хмельниччини

29. Ким і коли вперше було опубліковано твір «Історія Русів»?

- А) О. Бодянський у 1846 р.
Б) Т. Шевченко у 1844 р.
В) М. Костомаров у 1858 р.
Г) П. Куліш у 1846 р.

30. Що є наскрізною ідеєю твору «Історія Русів»?

- А) заклик українців до об'єднання проти спільного зовнішнього ворога
Б) зображення безперервної історії українського народу
В) постійна міжусобна боротьба в Україні
Г) сатира на моральну ницість єпископів

31. Яка встановлена хронологію датування створення «Історії Русів»?

- А) 1760 – 1820 рр.
Б) середина XIX ст.
В) середина XVIII ст.
Г) 1790-ті рр.

32. Визначить найбільш яскраві постаті українського романтизму:

- А) М. Лунін
Б) О. Скальковський
В) І. Срезневський
Г) О. Духнович
Д) І. Вагилевич
Е) П. Житецький
Є) М. Костомаров
Ж) М. Максимович.

---

33. Засновником народницького напрямку в українській історіографії вважається:

- А) Т. Шевченко
- Б) П. Куліш
- В) М. Костомаров
- Г) М. Максимович.

34. Видавцями першого українського журналу «Основа» були:

- А) М. Драгоманов, В. Білозерський, П. Куліш
- Б) П. Куліш, В. Антонович, М. Драгоманов
- В) М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський
- Г) В. Білозерський, М. Костомаров, М. Максимович.

35. Український політичний журнал «Громада» видавав у Женеві:

- А) М. Драгоманов
- Б) В. Антонович
- В) М. Костомаров
- Г) О. Кониський.

36. Коли був поширений Валуєвський циркуляр до територіальних цензурних комітетів про заборону українського слова?

- А) 1881 р.
- Б) 1863 р.
- В) 1864 р.
- Г) 1867 р.

37. Автором праці «Уманський сотник Іван Гонта» є:

- А) Д. Бантиш-Каменський
- Б) М. Максимович
- В) М. Костомаров
- Г) В. Антонович.

38. Хто з істориків вперше вжив поняття «Україна-Русь»?

- А) В. Антонович
- Б) М. Максимович
- В) М. Костомаров
- Г) М. Грушевський.

39. Кому належить праця «Чудацькі думки про українську національну справу»?

- А) В. Антоновичу
- Б) Б. Грінченку
- В) М. Драгоманову
- Г) М. Костомарову.

-
-
40. Коли був відкритий Новоросійський (Одеський) університет?
А) 1834 р.
Б) 1865 р.
В) 1873 р.
Г) 1887 р.
41. Продовжить назву: «Південно-західний відділ Російського _____».
42. Одеське товариство історії та старожитностей створено у:
А) 1839 р.
Б) 1840 р.
В) 1845 р.
Г) 1849 р.
43. М. Грушевського призначено у Львівській університет на посаду ординарного професора кафедри всесвітньої історії з окремим оглядом історії Східної Європи:
А) 1891 р.
Б) 1893 р.
В) 1894 р.
Г) 1895 р.
44. У яких роках М. Грушевський очолював Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові?
А) 1892–1909 рр.
Б) 1897–1911 рр.
В) 1898–1912 рр.
Г) 1897–1913 рр.
45. Коли було оприлюднено перший том «Історії України-Руси» М. Грушевського?
А) 1894 р.
Б) 1898 р.
В) 1900 р.
Г) 1902 р.
46. Які історики є представниками «Львівської школи» М. Грушевського?
А) О. Терлецький
Б) В. Барвінський
В) М. Василенко
Г) М. Кордуба
Д) М. Слабченко
Е) І. Джиджора.

---

47. Останній том «Історії України-Руси» опублікований в:

- А) 1930 р.
- Б) 1932 р.
- В) 1934 р.
- Г) 1936 р.

48. Українське наукове товариство у Києві було засновано в:

- А) 1905 р.
- Б) 1906 р.
- В) 1907 р.
- Г) 1908 р.

49. Характерними ознаками для творчості українських істориків-державників є:

- А) особлива увага до народу – головної сили та двигуна історичного процесу
- Б) пріоритетність дослідження «державницьких періодів» української історії: княжа доба, епоха України-Гетьманщини, українська революція 1917 – 1921 рр.
- В) західно-європейська культурно-історична орієнтація, адаптування до українських потреб інтелектуальних здобутків європейської думки
- Г) особлива увага до теми ролі національної еліти та визначної особистості в історії державного будівництва

50. Народницький напрям в українській історіографії – це:

- А) Термін для позначення неформальної інституціоналізації українських істориків 2-ї третини ХІХ – початку ХХ ст., які відводили народу/нації провідну роль у концептуальному представленні минувшини
- Б) Ідеологія і громадсько-політичний рух, що охопив вихідців із дворянства та різночинної інтелігенції Російської імперії у 1860-х – 1880-х рр.
- В) Представники цього напрямку виражали інтереси селянської демократії, поєднуючи радикально-демократичну і антикріпосницьку програму з ідеалами утопічного соціалізму
- Г) Термін для позначення українських істориків ХХ ст., які дотримувались погляду на всесвітньо-історичний процес, як поступальний розвиток п'яти соціально-економічних формацій; головною причиною їх зміни є прогрес продуктивних сил та пов'язаних з ними виробничих відносин
- Д) Термін для позначення українських істориків, для яких є характерним акцентування уваги на чинниках, пов'язаних з діяльністю суб'єкта історичного процесу (культура, свобода особистості, техніка тощо), його свободи, інтелектуальної діяльності, ролі в суспільстві тощо.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Історіографія та її місце в системі історичного знання. Поняття «історіографія», «українська історіографія».
2. Предмет та завдання української історіографії.
3. Понятійний апарат історії історичної науки: історіографія, історіографічний процес, історіографічна ситуація, історіографічний факт, історіографічне джерело, історіографічна концепція, наукова чи «історична» школа.
4. Загальна періодизація української історіографії.
5. Літописання в Україні як жанр історичної оповіді.
6. Феномен та специфіка давньоруського літописання.
7. Історичні погляди мислителів Русі-України.
8. Повість временних літ – унікальна пам'ятка давньоукраїнського літописання.
9. Галицько-Волинський літопис: характеристика історіографічного джерела.
10. Історичні знання на українських землях у литовсько-польську добу. Західоруські літописи (Супрасльський, Баркулабівський, Биховця).
11. Вплив ідей Відродження та Реформації на розвиток історичної думки XVI – на початку XVII ст. Сприйняття історії в полемічній літературі.
12. Монастирські літописи XVII ст. (Густинський, Межигірський).
13. Компілятивна література другої половини XVII ст. «Хроніка» Феодосія Софоновича та «Синопис».
14. Загальна характеристика козацького літописання.
15. Літопис Самовидця.
16. Козацькі літописи Г. Грабянки, С. Величка.
17. Наукові здобутки німецьких вчених – збирачі та публікатори історичних джерел (Г.-З. Байер, Г.-Ф. Міллер, А.-Л. Шльоцер).
18. Українське історичне письменство 30 – 90 рр. XVIII ст. – перші спроби документалізації української історії.
19. «Короткий опис Малоросії» – найпопулярніший український літопис про події XVI – XVIII ст.
20. Козацький літописець – Стефан Лукомський.
21. Петро Симоновський та ідея самобутності і старшинського автономізму України.
22. Схема історії України у працях Я. Марковича.
23. «Історія Русів» та її місце в українській історіографії.
24. Проблема часу написання та авторства «Історії Русів».
25. Становлення професійного історіописання в умовах українського національного відродження.

-
-
26. Археографічні видання, університетські центри української історичної науки.
  27. М. Костомаров та його праця «Дві руські народності».
  28. Діяльність історичних товариств в Україні у першій половині XIX ст.
  29. Історіографічна ситуація в Україні другої половини XIX ст.
  30. Київська археографічна комісія та її вплив на становлення наукової школи документалістів.
  31. В. Антонович – фундатор української національної історіографії.
  32. Київська історична школа.
  33. Архівознавчі дослідження О. Єфименко.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Антонович Володимир
Апанович Олена
Арістов Вадим

Багалій Дмитро
Байер Готліб-Зігфрід
Бантиш-Каменський Дмитро
Безбородько Олександр
Беляєв Іван
Берлинський Максим
Биховець Олександр
Біднов Василь
Бодянський Осип

Василенко Микола
Величко Самійло
Винар Любомир
Вирський Дмитро
Вишенський Іван

Гермайзе Йосип
Гордієнко Дмитро
Габ'янка Григорій
Грушевський Михайло
Грушевський Олександр

Галаган Григорій

Дашкевич Микола
Дашкевич Ярослав
Дворецький Василь
Джиджора Іван
Дзира Ярослав
Дорошенко Дмитро
Драгоманов Михайло
Драч Іван

Еверс Йоган Філіпп Густав

Єршов Анатолій
Єфименко Олександра
Єфименко Петро

Жиленко Ірина

Іконников Володимир

Калакура Ярослав
Каппелер Андреас
Карамзін Микола
Каченовський Михайло
Кіян Олександр
Ковельський Яків
Козицький Р.
Колесник Ірина
Коніський Олександр
Костомаров Микола
Котляр Микола
Коцур Анатолій
Коцур Віктор
Коцаківський Ілля
Крип'якевич Іван
Крупницький Борис
Куліш Пантелеймон

Лазаревський Олександр
Лашнюков Іван
Лосицький Михайло
Лукомський Стефан

Максимович Михайло
Маркевич Микола
Маркович Олександр
Маркович Яків
Марченко Михайло
Мицик Юрій
Мишанич Ярослав
Міллер Герард-Фрідріх
Моця Олександр

Нестор

Оглоблин Олександр
Оріховський Станіслав

Павленко Ганна
Пашуто Володимир
Пінчук Юрій
Плахонін Андрій
Плохій Сергій
Погодін Михайло
Полонська-Василенко Наталія
Присьолков (Приселков)
Михайло

Ракушка-Романовський Роман
Реєнт Олександр
Рігельман Олександр
Рубан Василь

Сарбей Віталій
Сас Петро
Симоновський Петро
Сільвестр
Скальковський Аполлон
Скарга Петро
Смотрицький Герасим
Смотрицький Мілетій
Софонович Феодосій
Срезневський Ізмаїл
Строев Павло

Толочко Петро
Туманський Федір

Ульяновський Василь

Франчук Віра

Хмарський Вадим

Черепнін Лев
Чубатий Микола

Шафонський Опанас
Шахматов Олексій
Шевченко Ігор
Шевченко Федір
Шевчук Валерій
Шльоцер Август-Людвіг

Ясь Олексій

**ВИВЧЕННЯ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ ІСТОРИКА
(Модель навчального історіографічного аналізу)**

1. Характеристика історіографічної ситуації за якої працював історик

- 1.1. Які загальноісторичні погляди (філософія історії) були домінуючими?
- 1.2. Була історіографічна епоха стабільною або мала перехідний характер?

2. Життєвий шлях історика

- 2.1. Найважливіші дати життя і діяльності історика. Даються у вигляді хронологічної таблиці.
- 2.2. Соціальне походження історика, пізніші його переміщення в системі соціальної стратифікації.
- 2.3. Тип освіти, отриманої істориком. Закінчені їм навчальні заклади та їх оцінка щодо підготовки до майбутньої дослідницької діяльності.
- 2.4. Основні етапи професійної кар'єри історика. Установи та організації в яких він працював.
- 2.5. Джерела доходів історика, його життєвий рівень, ступінь матеріальної незалежності.
- 2.6. Політичні та ідеологічні орієнтації історика, форми його участі в суспільному житті.
- 2.7. Взаємовідносини історика з владними структурами.
- 2.8. Форми соціального контролю над діяльністю історика. Можливості вираження ним своїх поглядів.

3. Характеристика праці історика як історіографічного джерела

- 3.1. Час написання праці.
- 3.2. Причини, що спричинили створення праці.
- 3.3. Цілі, що ставилися істориком в ході роботи.
- 3.4. Обставини створення праці.
- 3.5. Дата, місце та обставини першої публікації.
- 3.6. Реакція на першу публікацію праці історика (колеги-істориків, критиків, читачів, владних структур).
- 3.7. Перше та наступні видання, причини їх появи. Видавці, перекладачі та коментаторі російських та українських видань.
- 3.8. Оцінка видання з точки зору вимог, що пред'являються до наукового видання.
- 3.9. Жанр історичного твору.

-
-
- 3.10. Форми пізнання минулого, використані істориком (наукова, художня, публіцистична, філософська, релігійна). Яка з них переважає?
- 3.11. Праця має науково-довідковий апарат? Чи застосовується цитування, джерела посилання на?
- 3.12. Наведіть приклади імпліцитної (прихованої) інформації, що міститься в джерелі?
- 3.13. Яку інформацію про автора можна взяти до уваги при роботі з джерелом?
- 3.14. Наскільки достовірна інформація, що міститься в історіографічному джерелі, що аналізується? Обґрунтуйте вашу відповідь.

4. Внесок вченого в розвиток історичної науки

- 4.1. Проблема або коло проблем, що вивчалися істориком. Фактори, що вплинули на їх вибір.
- 4.2. Види історичних джерел, що використовувалися вченим. Які нові джерела введені їм у науковий обіг?
- 4.3. Якою методикою і технікою аналізу користувався історик при роботі з джерелами? Чи використовував він при цьому нові підходи?
- 4.4. Загальноісторичні погляди вченого, методи пізнання історичного процесу.
- 4.5. Ставлення вченого до попередньої історіографічної традиції (заперечення, наступність) з досліджуваної проблематики.
- 4.6. Що нового вніс історик у розвиток науки, його концепція (концепції), ступінь її оригінальності у порівнянні із працями попередників.
- 4.7. Належність історика до наукових течій, напрямку, школи. Чи вдалося йому створити наукову школу?
- 4.8. Шляхи поширення праць та ідей історика.
- 4.9. Вплив праць вченого на розвиток історичної науки.
- 4.10. Вплив праць вченого на громадську думку і суспільство в цілому.
- 4.11. Оцінка діяльності історика подальшими поколіннями вчених.

ВИМОГИ ДО ЕСЕ

Есе – це результат дослідної роботи, невеликого обсягу, у якій автором у довільній формі висловлюється власне бачення теми чи проблеми, визначеної у завданні.

Поради щодо побудови есе.

1. Есе варто розпочати зі вступу, в якому має бути висвітлено загальний підхід до теми, вступ повинен містити проблемне завдання і відповідь на поставлене питання. Упродовж усього есе необхідно підкреслювати зв'язок поданих фактів з тезою.
2. Основна частина есе вибудовується з метою відповідей на поставлені завдання. Для цього автор есе має використати вагомні аргументи. Спочатку варто викласти головні ідеї та факти, які підтверджуватимуть приклади до цих ідей.
3. Есе має містити кінцівку (висновок).

Вимоги:

1. Есе повинно складатися із теми, вступу, основної частини, висновків, списку використаних джерел та літератури із обов'язковими посилання.
2. Обсяг: 4 – 5 сторінок.
3. Шрифт тексту – 14 Times New Roman, 1,5 міжрядковий інтервал. Поля: лівий – 30 мм, правий – 15 мм, верхній та нижній – по 20 мм.

Навчальне видання

Укладач Коробка Юлія Віталіївна

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ IX – XIX СТ.

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

для здобувачів вищої освіти
історичних спеціальностей

«Українська історіографія [...] має поважні традиції, змістом яких було і залишається створення уявлення про історію людства з позицій української національної спільноти. Вона не виникла «як Афіна з голови Зевса», а виросла на тих європейських уявленнях про історію, які поширювалися у конкретні історичні епохи і служили дороговказами (методологіями) для історіографів – від Нестора-літописця до М. Грушевського».

Леонід Зашкільняк